

DE
GROENE
DELTA

De Groene Delta II

Uitvoeringsprogramma 2018 - 2021

Groen voor alles...en iedereen - Grenzeloos groen -
Op weg naar een mooie, groene en levende stad -
Groen van regio tot voordeur - Lukt je naar buiten -
Groen als buitenkans! - Terug naar de roots,
vooruit naar de toekomst - Feeding and Greening
the City – Natuur als noodzaak – Buiten gewoon
belangrijk! – voor je dagelijkse dosis groen.

Inhoudsopgave

Samenvatting	5
Intro	7
1.1 Maar niet stilgezeten?	7
1.2 Ambitie, doelen en werkwijze	10
1.3 Regionale samenwerking	12
2. Thema's van de Groene Delta	15
2.1 Een natuurlijke Groene Delta	17
2.2 Bereikbare en beleefbare Groene Delta	23
2.3 Een klimaatbestendige Groene Delta	25
2.4 Gezond wonen en werken	27
2.5 De eetbare Groene Delta	29
3. Gebiedsbeschrijving	31
4. Programma, projecten, prioriteiten en financiering	55
5. Realisatie	59
5.1 Aanpak en strategie	59
5.2 Beheersaspecten	61
5.3 Organisatie en samenwerking	62
5.4 Communicatie en educatie	63

Samenvatting

Voor u ligt het 'Uitvoeringsprogramma De Groene Delta 2 2018 – 2021' (DGD2). Wij schetsen u een beeld van onze ambities, projecten, prioriteiten en activiteiten. Wij investeren als gemeente de komende vier jaar bijna € 7,7 miljoen. Daar staat een cofinanciering tegenover van circa € 3,7 miljoen. Dat bedrag komt vooral van de provincie vanuit het Groen Ontwikkelingsfonds Brabant bv, hierna te noemen het GOB. Het nieuwe uitvoeringsprogramma draagt bij aan de ambitie om te komen tot kwalitatief hoogwaardig en samenhangend netwerk van groengebieden in en rond de stad. Natuur dichtbij huis voor mens en dier. Een stad met een groene, natuurrijke omgeving is prettig om in te wonen, te werken en te recreëren.

Het programma richt zich nu in eerste instantie op de projecten van de gemeente 's-Hertogenbosch zelf. Na vaststelling van het plan door de raad kunnen wij ook verder gaan met de andere partners van De Groene Delta (DGD). Wij breiden we het programma dus ook nog uit tot een regionaal programma met projecten van derden. voor ons is dit kosten neutraal. Partners waarmee we samenwerken zijn de buurgemeenten, de waterschappen de natuurorganisaties, het ZLTO, BMF, onderwijsinstellingen en de provincie. Andere partijen als bedrijven of een collectief van burgers kunnen meedoen. Wij hebben daar 2017 al voor gebruikt en medio 2018 is het gehele programma voor uitvoering klaar.

Meer dan natuur alleen...

In de Groene Delta I water Natuur en Landschap, Water, Recreatie, Cultuurhistorie, Landbouw en de relatie tussen stad en land de leidende thema's. Voor het bereiken van de doelen van DGD2 spelen wij meer en meer ook in op andere beleidsthema's. Belangrijke opgaven liggen er voor duurzaamheid, energietransitie en klimaatadaptatie. Andere thema's zijn gezondheid en zorg, recreatie en toerisme, erfgoed en verbrede en/of natuurinclusieve landbouw. Ook daar zijn veel raakvlakken en kansen voor DGD. De beleidsvelden en/of -opgaven bieden goede kansen om onze groene ambities te realiseren. Zo verschuift de focus van Erfgoed de komende jaren van de Vestingwerken naar de ontwikkeling van het cultuurhistorisch landschap. Binnen het gemeentelijk Programma

“cultuurhistorische kwaliteit” komen er Linie1629-projecten tot ontwikkeling in het DGD-gebied, die een sterke relatie met natuurontwikkeling hebben. Van de aanvals- en verdedigingslinie van Frederik Hendrik uit 1629 zijn er nog vele sporen van fortificaties in het landschap terug te vinden. Zij bieden interessante mogelijkheden op het gebied van natuur en landschapsontwikkeling, recreatie, toerisme en regionale samenwerking om de in het landschap verscholen historie weer zichtbaar en beleefbaar te maken.

Natuur in de stad...

In het 'Uitvoeringsprogramma 2008-2011 lag het accent op robuuste natuur in en rond de stad. In de Diezemonding, het Kanaalpark, Natura 2000-gebieden en de Hooge Heide is flink geïnvesteerd. Daar gaan wij de komende jaren zeker mee door. Het robuuste groene netwerk is nog niet af. Nieuw is het onderwerp 'Natuur in de stad'. Het belang van natuur in de stad wordt steeds groter. Ook hier ontwikkelen we een netwerk aan natuurrijk groen. We doen meer aan ecologisch groenbeheer en leggen natuurvriendelijke oevers aan langs stadswateren. Met groene daken bieden wij meer groen en leefgebied voor insecten en vogels. We helpen vleermuizen, mussen en zwaluwen met nest- of verblijfskasten. Wij liften mee met ruimtelijke ontwikkelingen zoals wonen en werken.

Een nieuwe ambassadeur...

De otter is onze nieuwe ambassadeur. Hij staat voor schoon water en een goed functionerend natuurnetwerk in en rond de stad. Wij bestempelen onszelf als 'otterhoofdstad' van Brabant. Wij bereiden een project dat wij Otterplan noemen voor met provincie, ARK Natuurontwikkeling en enkele waterschappen. De otter is onderweg naar Brabant. Wij heten dit prachtige beest van harte welkom in DGD. Wij vervullen als stad voor de otter en voor vele andere dieren een poortfunctie van Maas naar het achterland van Dommel en Aa.

Aan de slag...

Wij zijn als gemeente al aan de slag met de voorbereiding van projecten uit DGD 2. Wij maakten dit voorjaar een mooie deal met de provincie. Dit omvat de aanleg van bijna 72 hectare nieuwe natuur in het Kanaalpark, de Diezemonding en de Dungense Polder. De StadsAa wordt ingericht als een Ecologische Verbindingszone. Ook hiervoor richten wij ons samen met het waterschap Aa en Maas op financiering vanuit het GOB. Wij werken al aan projecten rondom de otter, dagvlinders en stadsnatuur. Veel aandacht gaat de komende jaren uit naar de Hooge Heide. Daar stelde de gelijknamige stuurgroep een ambitieus programma vast rondom natuur, gezondheid en recreatie.

Wij besteden de komende jaren veel aandacht aan 'community building'. Wij zien graag een grote betrokkenheid, enthousiasme en trots rondom het groen ontstaan. Het leidt onherroepelijk tot meer eigen initiatief van derden en samenwerking rondom natuur. In het Kanaalpark en de Hooge Heide gaat het die kant al op. In de Diezemonding en de Dungense Polder gaan wij er mee aan de slag. In de stad nemen bewoners volop eigen initiatieven om hun eigen omgeving te vergroenen met groene daken, nestkasten en andere projecten. Communicatie over natuur van onze kant helpt bij het enthousiasmeren. Wij besteden er de komende programmaperiode extra aandacht aan.

Kortom: DGD bloeit aan alle kanten weer op. Natuur om de hoek, dichtbij de stad; voor mens en dier.

Intro

1

Het is de hoogste tijd voor een doorstart van De Groene Delta. Het eerste uitvoeringsprogramma 2008-2011 was een succes. Wij investeerden fors in natuur in en rond de stad. In Het Bossche Broek, de Diezemonding, de Hooge Heide en de Stadsdommel. Wij maakten nieuwe natuur, legden fiets- en wandelpaden aan en herstelden zelfs een historische brug.

Met 'wij' bedoelen wij niet alleen de gemeente 's-Hertogenbosch. Als gemeente werkten wij nauw samen met onze buurgemeenten Vught, Sint-Michielgestel en Heusden. Met Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en Brabants Landschap. De ZLTO en de Hertogboeren. Waterschap De Dommel en Waterschap Aa en Maas. En vooral de provincie Noord-Brabant. Zij droegen financieel voor 50% bij aan het programma. De gemeente 's-Hertogenbosch voerde de regie. DGD was als gezamenlijke ambitie, samenwerkingsverband en uitvoeringsorganisatie een succes.

Keuzes maken!

In 2011 bleek een nieuw programma niet mogelijk. Het rijk bezuinigde flink op natuur. De provincie moest ook keuzes maken. Ze richtte zich vooral op het realiseren van het Natuurnetwerk Brabant (NNB) en op het 'Leefgebiedenbeleid'. Het betekende helaas ook dat er geen ruimte meer was voor het financieren van programma's als De Groene Delta.

De provincie lanceerde ook nieuw beleid in de vorm van 'Landschappen van Allure'. Het Groene Woud tussen de steden Tilburg, Eindhoven en 's-Hertogenbosch was er daar één van. Voor goede programma's die de relatie stad en land versterken stelde de provincie € 56 miljoen beschikbaar. Wij dienden samen met partners van De Groene Delta en private partijen tot tweemaal toe een programma in. Helaas werden 'Harba Lorifa' en "De Bossche Buitens' in 2012 en 2013 niet gehonoreerd. De samenwerking rond De Groene Delta viel stil.

1.1 Maar niet stil gezeten!

Het betekende niet dat er niets meer gebeurde. Partijen werkten vooral op gebieds- en projectniveau samen. De provincie, Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer en Waterschap Aa en Maas werkten aan het Natura 2000-gebied Gement en Bossche Broek. In

Unieke Bossche natuur van Het Bossche Broek tegen de binnenstad aan

en rond De Moerputten, het Vlijmens Ven en de Vughtse Gement ontwikkelt zich een natuurgebied van honderden hectares groot! Hier was HoogWaterbescherming 's-Hertogenbosch (Howabo) de stuwende kracht voor kwaliteitsverbetering van de natuur. Samen met Het Bossche Broek levert het een voor Nederland unieke situatie op. Natuur van internationale waarden tot aan de historische en moderne binnenstad van 's-Hertogenbosch. En natuurlijk maken de initiatiefnemers deze prachtige natuur weer beleefbaar voor mensen.

In de Hooge Heide zijn wij op weg naar een bijzonder 'Zorglandschap'. Stap voor stap groeit de samenwerking tussen overheden, vrijwilligers, natuurorganisaties, Brabant Water, zorginstellingen, recreatiebedrijven. Het gebied kent diverse burgerinitiatieven. In Vinkeel zal de inrichting rondom de toekomstige molen vorm krijgen.

In de stad realiseerden wij kleinschalige natuurprojecten. Wij ontwikkelden ecologische bermen en natuurvriendelijk groen in de wijken. Wij brachten faunavoorzieningen als nest- en vleermuiskasten aan. De aanleg van natuurvriendelijke oevers is gestart. Ook het stimuleren van groene daken werpt haar vruchten af en natuur in de stad profiteert hiervan mee. De ambitie is om 'natuur in de stad' verder te ontwikkelen. Het leidt tot veel positieve reacties vanuit de bevolking. Sterker nog; burgers en bedrijven nemen soms zelf het initiatief voor meer natuur in en rond de stad. We reserveren extra middelen in de begroting om goede initiatieven te kunnen ontplooiën.

Groen Ontwikkelfonds Brabant; een buitenkansje!

Op 21 juni 2013 namen de Provinciale Staten het besluit om 5 fondsen in te stellen waaronder het Groen Ontwikkelfonds Brabant bv. (Statenvoorstel 42/13A).

Het Groen Ontwikkelfonds Brabant heeft als doel:

1. het realiseren (verwerven en inrichten) van 3100 ha van de provinciale Ecologische Hoofdstructuur (EHS);
2. het verwerven van 2274 ha. Rijks EHS;
3. het inrichten van 5648 ha. Rijks EHS;
4. 700 km Ecologische Verbindingszones (EVZ's);

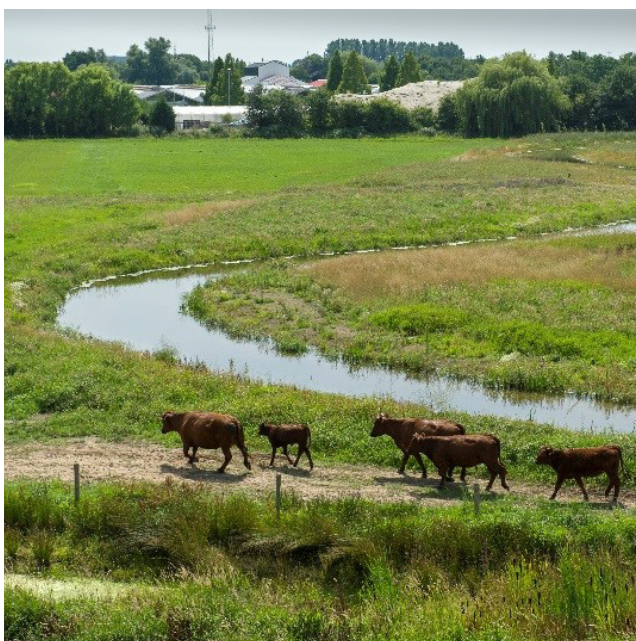
De helft van de opgave onder 1 en 4 moet gerealiseerd worden door bijdragen van derden of door meer kostenefficiënte oplossingen. Het boogde resultaat en effect van het GOB richt zich zowel op de Rijks EHS als ook de provinciale EHS. Naast de samenhangende aanpak van Rijks EHS en provinciale EHS versterkt het GOB ook de integraliteit van de gebiedsaanpak. Door per gebied gronden aan te kopen, tegelijk de waterhuishouding op orde te brengen, de agrariërs een perspectief te bieden, de recreatieve inrichting aan te pakken en economische kansen te benutten, kan een aanzienlijke verbetering van de gebiedsontwikkeling worden gerealiseerd.

Bidboek B5 aan het GOB

Begin 2017 ontstond er overeenstemming tussen de B5, de provincie en het Groen Ontwikkelfonds Brabant (GOB) over een bieding. De 5 grote Brabantse steden deden een bod om circa 500 hectare nieuwe natuur in en rond de steden te ontwikkelen. Het is voor ons een 'buitenkansje' om verder te gaan met het Kanaalpark, Diezemonding en de Dungense Polder en de EVZ van de StadsAa.

In deze gebieden ontwikkelen wij in de komende jaren bijna 72 hectare nieuwe natuur. Via het GOB stelt de provincie € 2,8 miljoen beschikbaar. Wij staan garant voor de cofinanciering vanuit DGD. De provincie helpt ons met de realisatie van DGD en wij de provincie met het NNB. De deal rondom het GOB was feitelijk een voorschot op De Groene Delta 2 2018-2021.

Met het GOB kan de natuur met 72 hectare uitbreiden

1.2 Ambitie, doelen en werkwijze

In de Groene Delta I was het doel en de ambitie “het ontwikkelen van een robuuste en samenhangende groenblauwe structuur in en rond de stad, gebaseerd op de thema’s natuur, landschap, recreatie, cultuurhistorie, landbouw, water en de relatie tussen stad en land.”

Voor De Groene Delta 2 formuleren wij nu de volgende ambitie:

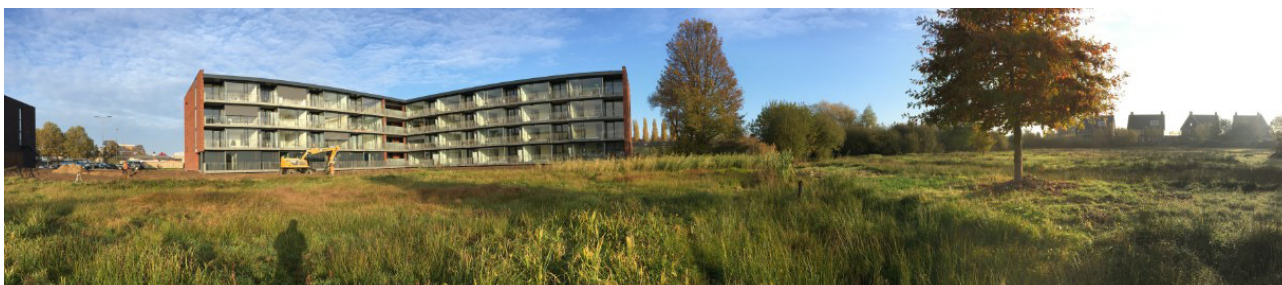
‘het ontwikkelen van een hoogwaardige natuurrijke groenstructuur in en rond de stad ’s-Hertogenbosch, die bijdraagt aan een duurzame, (be)leefbare en toekomstbestendige stad’

Wij gaan in DGD 2 door waar wij sinds 2008 mee bezig zijn. Toch zijn er wel enkele wijzigingen in onze aanpak. In het programma voor DGD 2008-2011 richtten wij ons vooral op de robuuste groengebieden en ecologische verbindingen in en rond de stad. Wij hebben het dan bijvoorbeeld over het Kanaalpark, de Dungense Polder, de Hooge Heide en over de Dommel en de Aa.

In het programma voor DGD 2 bestaat er geen onderscheid meer tussen natuur in de stad en natuur er buiten. De grote groengebieden buiten de stad worden via waterlopen, (spoor)bermen en groenstroken feitelijk verbonden met parken, bossen en openbaar groen in de stad. De groenstructuren binnen en buiten de stad versterken elkaar. Soorten als slechtvalk, visdief, vleermuis en gierzwaluw broeden in de stad op of in gebouwen en zoeken naar voedsel in het waterrijke groen in en rond de stad. Vlinders, bijen en kleine marters vinden steeds vaker leefgebied in de stad. De stad ligt als een ‘groene rots’ in een natuurrijke omgeving. U vindt de nota ‘Natuur in de Stad’ in een aparte bijlage. Hier leest u uitgebreid over onze ambitie, werkwijze en maatregelen die de stad natuur- en soortenrijker maken. De bijbehorende investeringen zijn opgenomen in dit voorstel.

Als gemeente hebben wij een groot belang bij de ontwikkeling van de groene functies in en om ’s-Hertogenbosch. In eerste instantie investeren wij hiervoor in de groenstructuur van de gebieden waarvoor wij ons hoofdverantwoordelijk voelen. Dit doen wij door het uitvoeren van projecten zoals in het projectenprogramma staan. Wij acteren ook op het gebied voor beheer en onderhoud. In het raadsvoorstel ‘Beleidsplan beheer openbare ruimte 2016-2025’, (5565145) heeft de raad ook aangegeven dat het beheer en onderhoud van de openbare ruimte zoveel mogelijk ecologisch en duurzaam wordt uitgevoerd, waarbij rekening wordt gehouden met de biodiversiteit en gemeentelijke klimaatdoelstellingen.”

Ook zijn wij in de gebieden steeds meer bezig met ‘communitybuilding’: het verbinden van partijen om samen te werken aan de ontwikkeling en beheer van ‘onze’ gebieden. Wanneer er andere ontwikkelingen spelen in gebieden participeren wij hierin met als doel dat de groene component optimaal in projecten wordt meegenomen. Onze samenwerkingspartners van De Groene Delta betrekken wij hier ook in.

Rond het natuurgebiedje in de Meerendonk ontstaat een samenwerking tussen de school, IVN en gemeente

Meeliften en -koppelen met andere thema's...

Natuur en groen is in alle opzichten verweven met de stad. Het loopt uiteen van ruimtelijke ontwikkelingen, Beheer en Onderhoud van de Openbare Ruimte tot sociaal-maatschappelijke functies. Neem bijvoorbeeld het 'wonen en werken'. Verderop in dit document zijn relevante thema's verder uitgewerkt. Hieronder staan enkele belangrijke aspecten over het samengaan van De Groene Delta binnen actuele vraagstukken.

Naast de opgave die wij hebben voor natuurontwikkeling, zijn er ook nog andere opgaven met bijbehorende verkenningen door uw raad geformuleerd. Zoals bijvoorbeeld de verkenning van het energielandschap binnen het energietransitieprogramma en het zoeken naar locaties voor extra woningen binnen de woonagenda.

De vaststelling van onderhavig uitvoeringsprogramma van DGD 2 doorkruist die verkenningen niet. De verschillende opgaven hoeven niet strijdig aan elkaar te zijn. De uitkomsten van de verkenningen betrekken we in de gebiedsgerichte uitwerking voor natuurontwikkeling om daarmee functies te verbinden, te versterken dan wel samen te laten gaan. Indien er echter naar aanleiding van de uitkomsten van die verkenningen bijstelling van dit programma nodig mocht zijn, dan zullen wij dat in het kader van een zorgvuldige belangafweging motiveren en als besispunt aan uw raad aanbieden.

Omgevingsvisie biedt kansen...

De omgevingswet en -visie kunnen ons helpen bij het realiseren van de ambities van DGD. De omgevingsvisie en omgevingsplannen (als nieuwe vorm van het bestemmingsplan) bieden meer mogelijkheden om programmatische doelstellingen op te nemen. Bij een integrale gebiedsontwikkeling kunnen de doelstellingen van De Groene Delta onderdeel worden gemaakt of zelfs de aanleiding zijn om een ontwikkeling op te starten. We zien kansen om wonen, werken, zorg, water, energie, natuur inclusieve landbouw te combineren met natuur en landschap. In het proces en de verkenning rondom de omgevingsvisie betrekken we vanzelfsprekend al onze partners van DGD. Nog niet duidelijk is wanneer de omgevingswet concreet van kracht is. Maar voor een belangrijk deel kan al in de geest van de omgevingsvisie worden gewerkt.

1.3 Regionale samenwerking

De Groene Delta is een regionaal samenwerkingsverband dat zich richt op het boeken van resultaten. Uitvoeren van projecten staat centraal. Het is gemeentegrensoverschrijdend. Het startte in 2008 als een samenwerking tussen 14 partners. Sint-Michiëlsgestel, Vught, Heusden en destijds de gemeente Maasdonk, Waterschap De Dommel en Aa en Maas. Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, Brabants Landschap en de Brabantse Milieufederatie, ZLTO en Hertogboeren en in het bijzonder de provincie Noord-Brabant. Alle partners hechten veel waarde aan het nieuw leven blazen in de samenwerking.

Wij al in gesprek met de Groene Delta partners van het eerste programma. De nieuwe partners zullen in het vervolgtraject betrokken worden. Gedacht moet dan worden aan dorps- en wijkraden, lokale natuurorganisaties, belangenverenigingen, woningbouwcoöperaties, bedrijven en met onderwijsinstellingen zoals HAS Hogeschool, KW1 en Helicon. Ook zij kunnen bijdragen bij aan een groen 's-Hertogenbosch. Voor veel belangenpartijen is het ook voldoende om bij de lokale projecten aan te sluiten. Uiteraard is dat aan de partijen zelf.

Voorafgaand aan dit voorstel hebben wij met de huidige partners een traject doorlopen. Hierin hebben wij geïnventariseerd op welke manier een samenwerking gewenst is en welke projecten er op dit moment spelen. Er bleek genoeg enthousiasme om opnieuw in dit verband samen te werken op het schaalniveau van De Groene Delta.

Wij kiezen er voor om u op dit moment op de hoogte te stellen van de ambities, projecten, prioriteiten en investeringen van de gemeente 's-Hertogenbosch. Ook vragen wij om instemming met de financiering van de gemeentelijke projecten. Op basis hiervan gaan wij de projecten welke voorzien zijn van (co)financiering voorbereiden en uitvoeren. Ook maken wij het regionale projectenprogramma af met de partners en proberen hiervoor verdere financiering te vinden.

Samenwerkingspartners: partners doen mee vanuit hun eigen belang om gezamenlijk verder te komen

DGD in de regio

DGD is een van de samenwerkingsverbanden en programma's in de regio. Belangrijke andere samenwerkingsverbanden zijn 'Het Groene Woud' (HGW), Van Gogh Nationaal Park (VGNP), Gebiedsontwikkeling Oostelijke Langstraat (GOL), Agrifood Capital (Groenblauwe structuren) en het Maasoeverpark. Wij participeren in deze samenwerkingsverbanden. Niet zozeer financieel maar vooral met uitwisseling van kennis, kunde en ervaringen. Wij delen kennis en trekken daar waar mogelijk samen op rond agendastelling, planvorming, projecten en mogelijkheden rondom financiering van projecten.

Voor het Maasoeverpark zijn wij zelf trekker. Daar liggen kansen voor de combinatie van ruimte voor water, natuur, erfgoed en recreatie. Tot slot leidt het recente B5-bod richting GOB tot intensiever overleg tussen de vijf grote steden rondom natuur en aanverwante thema's. Ook daar trekken wij als het even kan samen op rondom beleidsvorming en kansen op financiering.

Dienstbaar en van betekenis

Binnen De Groene Delta werken we vanaf 2008 vooral samen met de 'klassieke' partners als gemeenten, waterschappen, natuur- en landbouworganisaties. In toenemende mate zijn er burgers, particulieren, bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties, zorginstellingen en onderwijs in beeld. Ook zij kunnen iets betekenen in het ontwikkelen, beheer of gebruik van groen. Wij zijn altijd op zoek naar goede ideeën voor nieuwe economische dragers of verdienmodellen. Wij helpen initiatiefnemers op allerlei manieren bij de verwezenlijking van hun dromen, ideeën of plannen. Wij stimuleren mensen om met initiatieven te komen. Initiatiefnemers zijn welkom!

In Vinkel worden veel eigen initiatieven genomen vanuit het dorp. Een van de onderdelen van het Groene Delta programma is de verdere inrichting van het gebied rond de molen. Bewoners regelden al zelf een 2e hands brug

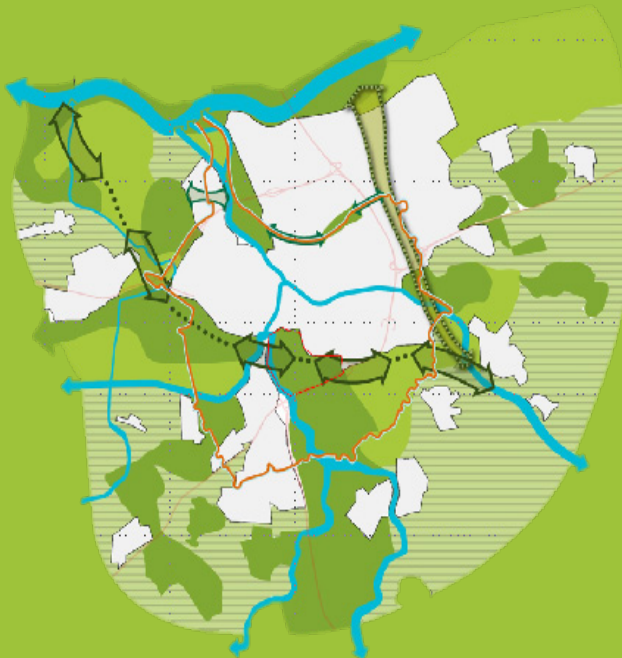
Wat is De Groene Delta?

De naam

Waar praten wij over als we het hebben over De Groene Delta? De naam spreekt voor velen wel voor zich. 's-Hertogenbosch ligt in een 'delta' waar Dommel, Aa via de Dieze in de Maas uitstromen. In een krans rondom de stad liggen de natte natuurgebieden. Wij zitten ook nog eens op de overgang van zand naar veen en klei. Dat maakt 's-Hertogenbosch tot een van de rijkste regio's in Noord-Brabant. Een 'groene delta' dus.

De Groene Delta als gebied

Natuur en landschap trekken zich niets aan van (gemeente) grenzen. Hetzelfde geldt voor de actieradius van mensen die er dagelijks van genieten. DGD is een regionaal netwerk van groengebieden in een ruime omgeving rond de stad. De omvang wordt bepaald als een afstand die geschikt is voor een dagje uit met de fiets. Het kaartje voor De Groene Delta 2 is indicatief. Het wordt definitief in samenspraak met onze regio-partners.

De Groene Delta als samenwerkingsverband

De Groene Delta is ook de naam voor het samenwerkingsverband van (groene) partners. Partners die werken aan natuur en landschap, landbouw, cultuurhistorie en recreatie in en om de stad. Ieder doet mee vanuit het eigen belang. Maar het besef is dat de som meer is dan de losse delen. Onze partners zijn Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, Brabants Landschap, Stichting ARK en de Brabantse Milieufederatie, de gemeenten Sint-Michielsgestel, Vught, Heusden en Oss, Waterschap Aa en Maas en waterschap De Dommel, de Provincie Noord Brabant, ZLTO en Hertogboeren, HAS Hogeschool. Daarnaast maken wij het programma ook samen met wijkraden, bewoners, scholen en bedrijven.

De Groene Delta als 'manier van werken'

De Groene Delta heeft een duidelijke relatie met de regio's zoals Het Groene Woud, Agrifood Capital en BrabantStad. Wij delen kennis en ervaring met deze samenwerkingsverbanden. Wij werken samen aan strategische agendering, uitwerking van thema's en projecten die DGD overstijgen. Als het kan zoeken wij samen naar financiële middelen zoals heel recent samen met de andere grote steden in de B5.

Thema's van de Groene Delta

2

Groen in de woon- en werkomgeving kent vele voordelen. Het draagt bij aan gezondheid, recreatie en toerisme, water- en milieu, woon- en werkklimaat. Het zijn slechts enkele voordelen. De waarde van groen laat zich niet eenvoudig in euro's uitdrukken. Een ding is zeker. Voor een stad, haar bewoners en bezoekers is groen van onschatbare waarde.

Al het groen is welkom in de stad en belangrijk voor haar bewoners! Niet al het groen is echter even belangrijk voor natuur. Een park met gazon, siergras en platanen heeft zeker een landschappelijke en recreatieve waarde. Voor dieren en planten is het echter van geringe betekenis. Vanuit DGD richten wij ons vooral op natuur of de kansen om de natuurwaarden van het openbaar groen en particuliere eigendommen te verhogen.

De meerwaarde van de Groene Delta werken wij uit thema's. Deze thema's laten zien hoe groen en natuur bijdragen aan maatschappelijke doelen. Wij zoeken binnen en buiten de gemeente naar mogelijke partners rondom de verschillende thema's.

De thema's zijn:

Een Natuurlijke Groene Delta

Een bereikbare en beleefbare Groene Delta

Een klimaatbestendige Groene Delta

Gezond wonen en werken in de Groene Delta

De eetbare Groene Delta

2.1 Een Natuurrijke Groene Delta

Natuur is het belangrijkste thema binnen DGD. De ambitie voor natuur binnen DGD is breed; van Natura 2000 tot speciale dakpannen voor gierzwaluwen. Daar zit van alles tussen. Vanaf 2008 lag de focus op de realisatie van een netwerk van groengebieden rondom de stad.

Een deel van DGD is onderdeel van het provinciale Natuurnetwerk Brabant (NNB; voormalige Ecologische Hoofdstructuur). Daarvoor vindt verwerving of afwaardering van agrarische gronden plaats. Na inrichting beheren natuurorganisaties en particulieren de nieuwe natuur. De provincie heeft de taak het NNB te realiseren. Daarvoor stelde zij een Groen Ontwikkelfonds Brabant (GOB) in. Het Natura 2000-gebied Gement, Moerputten en Het Bossche Broek behoort tot het NNB. Het is bijna klaar. Er is sprake van een bijna 700 hectare groot natuurgebied tussen 's-Hertogenbosch en Waalwijk. Er is ook ruimte voor opvang van water bij extreme afvoer op Aa en Dommel. Het staat bekend als het Hoogwateraanpak 's-Hertogenbosch (HoWaBo). Waterberging en natuurontwikkeling gaan hand in hand.

De realisatie van het NNB in de Maasuitwaarden is ook al ver. Natuurmonumenten is grotendeels eigenaar en of beheerder van de uiterwaarden nabij 's-Hertogenbosch. Wij droegen als gemeente bij aan verwerving van de gronden nabij de Koornwaardplas. Natuurmonumenten werkt al jaren aan het project 'Meer Maas'. Net als in het project 'Maasoeverpark' spelen zij in op de grote opgave voor hoogwater. Door mee te liften met rivierversuiming, dijkversterking en behoefte aan klei en zand ontwikkelen partijen meer, beter of sneller nieuwe natuur. De gemeente 's-Hertogenbosch trekt het Brabants-Gelderse Maasoever-project.

In de Hooge Heide tussen Berlicum, Vinkel, Nuland en Rosmalen behoren de bestaande bos- en natuurgebieden ook tot het NNB. Daar verbeteren wij de natuurkwaliteit door de bossen te 'verloven' en/of 'om te vormen' naar open bos, heide en stuifzand. Gemeente, Brabant Water en Brabants Landschap boekten er al veel succes mee. Vooral vogels, insecten en reptielen reageren positief.

De Groene Delta is meer dan alleen het Natuurnetwerk Brabant...

DGD is meer dan alleen het provinciale NNB. De gemeente formuleerde in 2008 de ambitie om te komen tot een samenhangend netwerk in en rond de stad. Wij investeerden samen met andere partijen in extra natuur in bijvoorbeeld het Kanaalpark en de Diezemonding. De provincie en Waterschap Aa en Maas steunen ons daar al vele jaren bij. Bijzonder welkom was de deal begin 2017 tussen de B5, de provincie en het GOB. In de komende jaren komt er voor 's-Hertogenbosch nog eens 72 hectare nieuwe natuur bij. Na deze investeringen liggen er nog enkele opgaven voor meer natuur om de Diezemonding en het Kanaalpark om DGD in dat opzicht af te ronden. De natuurambitie voor de Dungense Polder (voormalige Kloosterstraat) vullen wij er ook mee in. De nieuwe natuur krijgt de status van NNB. De gemeente is verantwoordelijk voor het beheer. We willen er voor zorgen dat de gebieden een levend onderdeel van stad en land gaat worden. Hier horen ook communicatie, het begeleiden van initiatieven en het ondersteunen van het vrijwilligersnetwerk bij.

Ecologische verbindingen spelen een belangrijke rol in DGD en het NNB. In het verleden investeerden gemeente(n) en Waterschap Aa en Maas in de Stadsdommel, Dieze en Groote Wetering. Wij zijn nog niet klaar. Wij voegen er in de komende jaren in fasen de StadsAa aan toe. Het gaat dan om het deel van de Aa dat ligt tussen de A2 en de Stadsdommel. Wij dienen samen met Waterschap Aa en Maas een nieuwe aanvraag in bij het GOB voor ecologische verbindingzones om daarmee deze ontbrekende schakel te verbinden. Wij schatten de haalbaarheid voor de StadsAa hoog in en hebben daarom financiële ruimte opgenomen in het uitvoeringsprogramma.

De Blauwborst is kenmerkend voor natte gebieden

De Levendbarende hagedis komt voor op droge heideterreinen

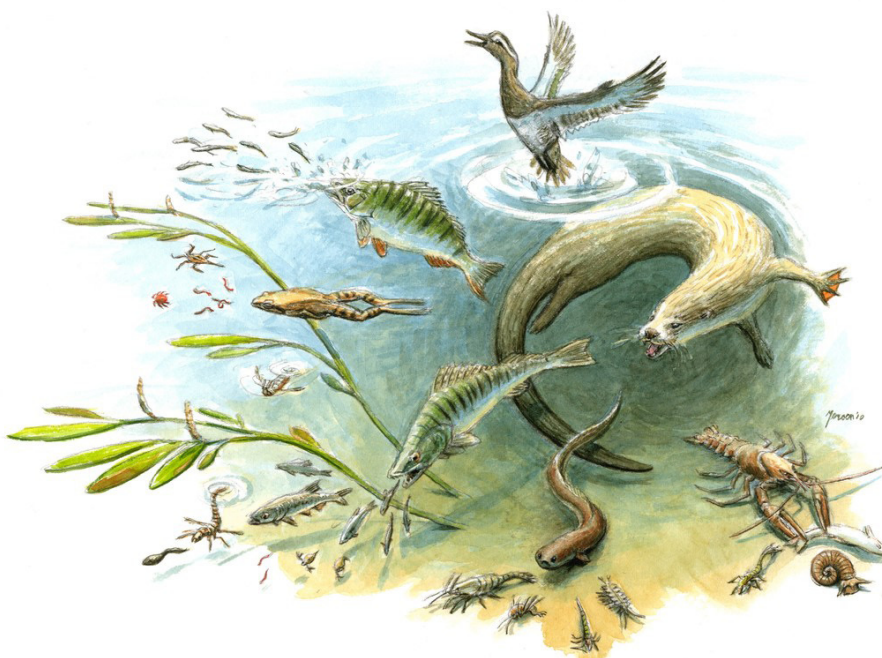

De Groene Delta als onmisbare schakel in het Brabantse Natuurnetwerk

De otter als ambassadeur!

Onze vorige ambassadeur de bever is inmiddels een vaste bewoner van DGD. Na de bever schroeven wij de ambitie nog verder op. Wij benoemen onszelf als 'Otterhoofdstad' van Noord-Brabant. Wij vervullen met DGD een belangrijke poortfunctie van Maas naar Aa en Dommel. Daar ligt ook het 'Nationaal Landschap Het Groene Woud', waar ze wachten op de komst van de otter.

De otter staat voor schoon, visrijk water, structuurrijke beken en rivieren en moerassige gebieden. Het is in dat opzicht dus de kers op de taart van ons werk. De otter staat als roofdier voor een compleet ecosysteem. Er bestaat geen discussie over; hij komt er aan. Hij bevindt zich al in de Zuid-Holland, de Gelderse Poort en Noordelijke Maasvallei. Af en toe 'duikt er eentje op' dichtbij 's-Hertogenbosch zoals in 2016 bij Hedel. Ze zijn absoluut onderweg naar DGD.

Wij willen komen tot een 'Otterplan'. Dat doen wij samen met de provincie, Staatsbosbeheer, waterschappen en ARK Natuurontwikkeling. Wij gaan samen aan de slag met verbeteren van de biotopen, de ontsnippering en besteden veel aandacht aan communicatie. Er is plek voor enkele otterfamilies in en rond 's-Hertogenbosch. Wij zorgen er voor dat de otter zich welkom voelt.

De otter staat als ambassadeur symbool voor het beoogde netwerk van natte natuurgebieden rondom de stad. En met de otter gaan wij ook voor de boomkikker, grote weerschijnvlinder, kwabaal, beek- en rivierrombout, pimperlblauwtjes, zwarte ooievaar en zwarte stern. En plantensoorten die bij deze natte natuur horen, zoals lange ereprijs, veldsalie, orchideeën, moeraskartelblad, spaanse ruiter en grote pimperl. Allemaal soorten die staan voor hoogwaardige natte natuur. De beekdalen en de rivieren zijn daarin de 'blauwe levensaders' voor de natte natuur in DGD.

Droge heide, dassen en hagedissen...

DGD is niet alleen nat. De Hooge Heide ligt op een dekzandrug met een kleinschalig cultuurlandschap met stuifzand, heide, vennen en poelen. Das, knoflookpad, heivlinder, middelste bonte specht, levendbarende hagedis zijn doelsoorten, die het gebied rijk is of wordt.

De Hooge Heide kent een duidelijke landschapsecologische relatie met de droge natuurgebieden rondom Oss en Drunen.

Wij hebben het dan over de Maashorst en Herperduin bij Oss; samen circa 5.000 ha. groot met als bijzonderheid de aanwezigheid van de wisent. Aan de westzijde van onze stad ligt het 'Nationaal Park De Loonse en Drunense Duinen'. De Keerdijk en landgoederenzone ten zuiden van de stad zijn de schakel naar de Hooge Heide. De das bereikte de Hooge Heide al. Er zitten nu burchten met complete dassenfamilies.

's-Hertogenbosch kent een grote variatie in droog tot nat; van zand tot veen en klei. Wij vatten het wellicht het beste samen als een groene stad met 'blauwe levensaders, natte voeten en een droge rug'.

Natuur in agrarisch gebied

Ook in het agrarische gebied zijn belangrijke natuurwaarden aanwezig. Ook functioneert het agrarisch gebied als onderdeel van het landschap en is het van waarde voor recreatie, landschap en cultuurhistorie. Veel van de typische agrarische soorten als weidevogels, struweelvogels, bijen, vlinders staan onder druk.

In de kleinschalige agrarische gebieden werken wij aan het versterken van het landschap door behoud en aanleg van landschapselementen. Vanaf 2008 maken wij de aanleg en beheer van kleine landschapselementen mogelijk via een stimuleringsregeling. Een belangrijke bijdrage aan natuur en landschap komt van particulieren in het buitengebied. Zij investeren in erfbeplanting tot natuurtuinen. Er zijn initiatieven voor landgoedontwikkeling, rood voor groen en particulier natuurbeheer. De Stichting Landschapsbelang Maasdonk boekte de afgelopen jaren ook goede resultaten met de aanleg en beheer van landschapselementen en wandelpaden in de omgeving van Nuland en Vinkel.

In het grootschalige landbouwgebied van de Rosmalense Polder ligt de nadruk op de weidevogels. Grensoverschrijdend met de gemeente Oss wordt er door de Agrarische Natuurvereniging 'ANV Beerse Overlaet' gewerkt aan beheer van weidevogels. Er is nauwe samenwerking tussen boeren, (lokale) natuurorganisaties en vrijwilligers. Vooral het (tijdelijk) onder water zetten van land pakt goed uit voor grutto, watersnip en tureluur. In De Dungense Polder bestaat ook het idee voor een ANV.

De Das neemt toe op de droge delen van de Groen Delta

Het kleinschalige agrarische gebied heeft belangrijke natuurwaarden

Natuur in de stad...

De bebouwde omgeving is ook leefgebied van algemene en bijzondere soorten planten en dieren. Steeds meer wordt er ook in de bebouwde omgeving ingezet op het bevorderen van de natuurwaarden. Er zijn in 's-Hertogenbosch tal van initiatieven van bewoners op dit gebied. In de nota "Natuur in de stad" zijn de gemeentelijke ambities geformuleerd ten aanzien van de ecologische functie in de bebouwde gebieden.

We investeren al jaren in ecologisch groenbeheer. Recent legden wij bloemrijke bermen aan, zoals langs de Bruistensingel en natuurvriendelijke oevers in de wijk in Noord. Wij geven natuur een plek bij het ontwerpen van de groene en blauwe openbare ruimte. Wij zien het terug in vele ontwerpen, de keuze van bomen en struiken en bijvoorbeeld door in te zaaien met een bloemrijk mengsel. Met de promotie van groenen daken, brengen we groen nog meer de stad in, terwijl het leefklimaat verbeterd en hemelwater wordt vastgehouden.

De stad vormt ook een belangrijke schakel in het Natuurnetwerk Brabant. Vanwege de ligging aan de Maas, Aa en Dommel, functioneert 's-Hertogenbosch als een belangrijke 'poort' naar het achterland. Planten en dieren migreren om en door onze stad naar andere groengebieden in Brabant. Een mooi voorbeeld is de bever. Die is via de Diezemonding, Stadsdommel en StadsAa inmiddels al in al Eindhoven en Veghel gearriveerd.

Wij integreren natuur met wonen en werken. Soms op landschapsschaal zoals in de Haverleij, soms als robuuste groenstructuur zoals in Bedrijventerrein Rosmalense Plas en soms op kleine schaal zoals in Boschveld en Orthen links. Voor de Rietvelden maakten ondernemers zelf een groenplan. Groen op publieke en private gronden gaat hier in elkaar over. Het versterkt het beeld van een 'groen bedrijventerrein'. Wij ondersteunen de initiatiefnemers met kennis en kunde. Heineken heeft de ambitie om het eigen bedrijventerrein groen in te richten. Zij geeft het voorbeeld aan andere ondernemers. Een succesje is het broeden van een slechtvalk boven op het bedrijf in een speciale nestkast.

Bij het herstel van de vestingwerken hielden wij al rekening met de aanwezigheid van muurplanten. Bij de renovatie van de bruggen over de Dommel realiseerden wij diverse nestkasten voor zwaluwen en de grote gele kwikstaart. Ook zijn wij betrokken bij de aanleg van groene schoolpleinen en natuurleerroutes. Kinderen komen zo makkelijker in contact met de natuur in de eigen omgeving. Buitenspelen wordt aantrekkelijker; zeker als er van alles te zien en te ontdekken valt. Een fraai voorbeeld is het natuurparkje bij de Brede Bossche School Zuid. Het is een soort 'mini Bossche Broek' met bijzondere planten. Het is van groot educatief belang.

Natuur dichtbij huis geeft ook de mogelijkheid natuureducatie lokaal te organiseren (Haverleij)

Netwerk van kleinschalig groen...

Het doel voor natuur in de stad is vergelijkbaar als die daarbuiten. Wij werken aan een goed met elkaar verbonden en functionerend groen netwerk bestaande uit natuurbosjes, bloemrijke bermen en oevers, van parken en bomenrijen tot groene daken. Geschikt voor eekhoorn, huis- en gierwaluw en vele soorten vlinders, libellen en bijen. En het netwerk sluit weer aan op de grote groengebieden buiten de stad. Waar er knelpunten liggen in het natuurnetwerk in de stad zoeken wij naar oplossingen. Wij kijken waar veel dieren worden doodgereden. Daar zoeken wij naar oplossingen zoals faunapassages, looprichels en amfibieënschermen. Een recent voorbeeld is de Balkweg die de Heinis doorsnijdt. Een toekomstige faunatunnel maakt dat bijvoorbeeld kleine marters veilig oversteken.

Wij doen mee aan het project 'Wild van vlinders' in Zuidoost Nederland. Het is een project van De Vlinderstichting en ARK Natuurontwikkeling. De provincie Noord-Brabant subsidieerde het project. Natuur in steden als Eindhoven, Venlo, Maastricht, Nijmegen en zo ook 's-Hertogenbosch krijgen extra aandacht. Het project is nog in een beginnend stadium. Wij dienden al ideeën in voor 'pimpernelblauwtjes', iepen- en sleedoornpage, grote weerschijnvlinder en kleine ijsvogelvlinder. Wij vragen ook aandacht voor algemene dagvlinders. Vlinders staan symbool voor 'structuur-, nectar- en bloemrijk' groen in de stad.

Tijdelijke natuur heeft ook zin...

Tot slot gaat de aandacht uit naar 'tijdelijke natuur'. Er zijn veel braakliggende terreinen die wachten op een definitieve invulling voor wonen of werken. Men treft er vaak leuke soorten aan zoals patrijs, veldleeuwerik en rugstreeppad. De angst bestaat dat er zeldzame soorten de ontwikkeling tot woongebied of bedrijventerrein onmogelijk maken. Met een ontheffing van de provincie in het kader van de 'Natuurbeschermingswet' beheert 's-Hertogenbosch al enkele gebieden als tijdelijke natuur. De afspraak is als de ruimtelijke ontwikkeling zich aandient, ontmantelen wij zorgvuldig de tijdelijke natuur. Wij lopen als 's-Hertogenbosch daarin voorop in Noord-Brabant.

Konijn in de tijdelijke natuur van de Hoef

Naast het definiëren van projecten en maatregelen komt er veel aandacht voor communicatie naar een 'breed publiek'. Wij schrijven artikelen, maken filmpjes, organiseren lezingen en excursies. Wij plaatsen heel recent wildcamera's in de tuin bij mensen om te zien welke dieren er in de stad leven. Dat doen wij samen met de zoogdiervereniging. Wij starten in 2017 een project met de vogelbescherming rondom stadsvogels.

Wij brengen burgers in contact met de natuur. Wij wijzen op de schoonheid, het nut en de noodzaak van natuur in de stad. Sommige bewoners vinden een ecologische berm 'rommelig'. De stadsecoloog geeft tekst en uitleg. 'Kijk naar die bijen, vlinders en vogels in die bloemrijke berm of tuin'. Het werkt.

2.2 Bereikbare en beleefbare Groene Delta

Naast natuur staat het thema beleving centraal in DGD. Bewoners en bezoekers aan de stad zijn welkom in de vele groengebieden in en rond de stad. Het groen in de wijken is van belang voor de rust, om te sporten, om te spelen of je hond uit te laten. Het wordt nog leuker als je er ook nog eens vogels, bijen en vlinders ziet.

In het landelijk gebied om ons heen liggen de grotere groengebieden. Het doel van DGD is om vanuit de stad binnen tien minuten in een van de grotere groengebieden te staan. Natuur om de hoek is een bijzondere kwaliteit voor onze stad. Iedereen kent de unieke situatie van Het Bossche Broek. Maar hetzelfde geldt voor het Kanaalpark, De Gement en de Moerputten, de Diezemonding, De Heinis en de bossen en landschappelijke gebieden van de Hooge Heide; ze liggen allemaal tegen of zelfs in de stad. Het maakt 's-Hertogenbosch een prettige plek om te wonen, werken en te recreëren.

Wij kiezen bewust voor verschillen in sfeer per groengebied. Van 'cultuurhistorische museale natuur' in Het Bossche Broek en rond Fort Crèvecoeur tot de 'wildernis' in het Kanaalpark of de Diezemonding. Je kunt ook kiezen voor 'droge voeten' in het kleinschalige landschap met bossen, heide en stuifzanden in de Hooge heide. Terwijl je in het ene gebied op de paden moet blijven, mag je elders vrij struinen.

Met de aanleg van nieuwe natuur legden wij ook nieuwe wandel-, fietspaden of voorzieningen als picknickplaatsen aan. (Fietsbrug Diezemonding, wandelpaden Hooge heide, banken langs Zuid-Willemsvaart en Kanaalpark).

Op sommige plekken zijn of komen nog speciale natuurspeelplaatsen voor kinderen zoals in het Meer van Engelen, in de Maasuitwaarden en op het erf van de Stadsboerderij Eyghentijds. In de Hooge Heide zijn wandelpaden langs nieuwe houtwallen aangelegd in het (semi-)agrarisches gebied zoals rondom Rosmalen en Nuland ('ommetjes'). Deze paden zijn enorm in trek bij mensen uit de omringende dorpen of wijken. Ook in de toekomstige nieuwe natuur is weer ruimte voor recreatief medegebruik. Zonering speelt een belangrijke rol om voldoende rust voor natuur te bieden. Specifieke gebruikers zoals hondenbezitters vragen om extra aandacht. Op en rond het vele oppervlakte water zijn zeer diverse mogelijkheden en sferen voor recreatie; wandelen, vissen, zwemmen, watersporten of vogels kijken.

Op veel plekken in 's-Hertogenbosch woon je dicht bij de natuur

Militaire geschiedenis...

Cultuurhistorie is een belangrijk onderdeel van het recreatief-toeristisch product van stad en regio. Niet alleen 's-Hertogenbosch als historische vestingstad, maar ook de Linie van 1629, het 'halvezolenlijntje' tot de 'verbogen landschapsgeschiedenis' van de Hooge Heide. Wij maakten samen met partijen, de historie zichtbaar en beleefbaar, zoals bij Fort Blauwe Sluis. Forten, vestingwerken en andere historische gebouwen laten zich sowieso goed combineren met bijvoorbeeld vleermuizen. De Toren voor de Judasbrug is een voorbeeld van een historische restauratie in combinatie met een vleermuiskelder.

In het Linieboek uit 2014 staan de ideeën en projecten die de linie van Frederik Hendrik zichtbaar en beleefbaar maken. Als resultaat van de samenwerking tussen 's-Hertogenbosch, Vught, Heusden, Sint Michielsgestel en de Stichting met de toepasselijke naam "De Groene Vesting" verschijnt in het najaar van 2017 het uitvoeringsplan Linie 1629. Dit plan maakt op meerdere deelgebieden interessante synergie mogelijk met DGD 2. Enkele 'verdwenen of vergeten' schansen zoals de Jufferschans en Dungense schans kregen/krijgen opnieuw een historische dan wel eigentijdse invulling. In dit uitvoeringsplan richten wij ons op enkele kansrijke onderdelen zoals Deuteren, Fort Crèvecoeur, De Heinis. Per gebied verkennen wij de mogelijkheden om 'werk met werk' te maken of om via gebiedsontwikkeling de Linie te combineren met de ambities vanuit DGD. Binnen "De Groene Vesting" promoten vrijwilligers de Linie via website, kaartmateriaal, verhalenbundels en excursies.

Kansen voor recreatie en toerisme...

In de tweede helft van 2017 is het gemeentelijke 'Actieplan Recreatie en Toerisme' gereed. Dat is de start om 's-Hertogenbosch en ommeland vanuit natuur en landschap, cultuurhistorie, verblijf en 'food' extra op de kaart te zetten. Vanuit DGD bestaat een grote behoefte aan een goed functionerend netwerk van fiets- en wandelroutes. Het gaat daarbij om de verbindingen stad-land en de verbindingen tussen en binnen de verschillende groengebieden. Vanuit DGD is het idee, te komen tot een gemeentegrensoverschrijdend meerjarenprogramma samen met de buurgemeenten en andere partners van De Groene Delta. Wij verkennen de kansen voor financiering van het programma.

Er is een groep van 'minder validen, ouderen of zorgbehoevenden' in onze samenleving die in omvang groter wordt. Binnen het 'Zorglandschap Hooge Heide' gaan wij samen met de gemeente Sint-Michielsgestel, recreatieondernemers, zorginstellingen, professionele mantelzorgers tot zelfs vervoersbedrijven, de bereikbaarheid, de toegankelijkheid, service en samenwerking verbeteren. 'Betrouwbaar, veilig en zonder zorgen' op pad voor een 'dagactiviteit tot meerdaagse verblijf' in een 'gezond groen decor'. 'Zorgtoerisme Brabantse Kempen' is voor ons het voorbeeld. Het voorziet in een behoefte bij een specifieke doelgroep en is economisch van groeiende betekenis.

2.3 Een Klimaatbestendige Groene Delta

Er ligt een grote opgave rondom de energietransitie en klimaatadaptatie. De gemeente 's-Hertogenbosch wil in 2050 klimaatneutraal zijn. Ook zullen wij maatregelen moeten nemen om de gevolgen van klimaatverandering op te vangen.

Klimaatneutraal

Er ligt een grote opgave rondom de energietransitie. Er zijn veel vormen van energieproductie die ook in het buitengebied een plek zullen innemen. Vooral wind- en zonne-energie hebben een duidelijke ruimtelijke impact. Om dit goed te laten samengaan met de doelen vanuit de Groene Delta zullen ook de groene functies bij dit soort projecten moeten worden meegenomen. De gemeente zal een ruimtelijke visie 'Energie landschap' opstellen waarin wordt verkent hoe het opwekken van energie in de landschappen rond 's-Hertogenbosch kan worden gecombineerd met andere functies. Wij verkennen de kansen voor 'groene energielandschappen'.

Ook bieden de groene gebieden zelf mogelijkheden voor energieproductie op kleinere schaal, bijvoorbeeld door het benutten van waterstroming en het oogsten van biomassa. De groene gebieden bieden kansen voor het vastleggen van CO₂. Dit gebeurt in principe vanzelf maar kan gericht worden ingezet. In de Diezemonding wordt op dit moment gewerkt aan een dergelijke combinatie van energieproductie met natuurontwikkeling.

Daar waar grootschalige energieproductie wordt ingepast in het landschap ontstaan ook mogelijkheden om via een gebiedsfonds groene functies te compenseren. De inzet is dan om tot een integraal plan te komen waarbij opbrengsten weer ten gunste van de groene kwaliteiten wordt ingezet.

Klimaatadaptatie

Het aanpassen aan een veranderend klimaat heet Klimaatadaptatie. Wij moeten rekening houden met extreme neerslag en extreem natte periodes.

De opgaven vanuit hevige neerslag en hitte moeten voor een groot deel ingevuld worden met minder versterking en meer groen. De opvang en infiltratie van hemelwater levert waardevolle aanvulling van grondwater en verversing van oppervlaktewater (Waterplan, 2016). Deze maatregelen zijn bij uitstek te combineren met natuur of groen, zowel in de stad als in het buitengebied.

De groene gebieden in en om de stad hebben ook als functie om pieken van hoogwater te bergen

Door klimaatverandering nemen de kansen op hoogwater en overstromingen uit de Maas en de beken toe. De ambities voor de omgang met hoogwater en overstromingen zijn voornamelijk vastgelegd in de waterbeheersplannen van de twee waterschappen en de plannen van Rijkswaterstaat (voor de Maas). Binnen het NNB combineren partijen de opgave voor waterberging en natuur zoals in het project HoWaBo en het project Dynamisch Beekdal van de Aa. In het regionale Maasoeverpark staat waterveiligheid voorop. Het biedt ook hier kansen voor natuurontwikkeling zoals binnen de eigen gemeente bijvoorbeeld voor 'weerdverlaging' bij Crèvecoeur.

Als gevolg van klimaatverandering zal er vaker droogte en hitte optreden. Dit vormt een belangrijk risico voor de kwaliteit van de vele oppervlaktewateren. Door opwarming en vermindering van de verversing, kan de waterkwaliteit verslechteren. Natuur is afhankelijk van een goede water- en milieukwaliteit. De bescherming en verbetering hiervan is een gedeelde taak van (vooral) waterschap en gemeente. Daarin zien wij al een grote vooruitgang, maar we zijn er nog niet. Zo worden de doelen van de Europese 'KaderRichtlijnWater' voor oppervlaktewateren nog niet gehaald.

Gevolgen voor de biodiversiteit

Klimaatverandering leidt tot 'climate shift' van planten en dieren. De klimaatzones waarin zij kunnen leven verschuiven. Er zijn soorten die ervan profiteren. Vele kunnen het tempo echter niet bijhouden. Ze verdwijnen uit een gebied of in het ergste geval sterven ze uit. Vanuit natuur is het zaak om te zorgen voor een netwerk van natuurgebieden met goede verbindingen. Het vangt de 'climate shift' voor planten, libellen, vlinders en vogels voor een deel op.

Langs Ecologische Verbindingszones kunnen soorten zich verplaatsen. Goede verbindingen maakt het natuurnetwerk beter bestand tegen externe effecten. Hier de Stadsdommel.

2.4 Gezond wonen en werken

Groen en gezondheid is een steeds belangrijker thema in onze samenleving. Uit vele studies ("waarom wij natuur nodig hebben, factsheet natuur en gezondheid, IVN 2013) blijkt een positief verband. Groen nodigt uit tot sporten en bewegen. Het werkt therapeutisch en het geeft rust. Het alleen al kijken naar groen helpt bij het herstel na een operatie. Groen vergroot tevens de aantrekkelijkheid om ergens te wonen en te werken.

In de Hooge Heide zijn groen en gezondheid al enkele jaren elkaars bondgenoten. Al vanaf 2010 zoeken zorginstellingen, natuurorganisaties, gemeenten, boeren en Brabant Water elkaar op. De stichting 'Het Bewaarde Land' werkt samen met de Binckhorst en Mariaoord aan 'natuurbeleving' in de natuur. Er is een fantastisch programma voor 'geestelijk- en lichamelijk gehandicapten' en 'demente ouderen'.

Groene en zorgorganisaties in de Hooge Heide onderschrijven een wederzijds belang bij samenwerking. Groen is van belang vanuit de opgave vanuit WMO, dagbesteding en of participatie. In de Hooge Heide zoeken wij naar kansen voor 'sociaal bosbeheer' met het oog op 'participatie' in de vorm van werken of onderhoud in de natuur. Wij bieden volop mogelijkheden om alleen of in groepsverband te 'bewegen in het groen'.

De zorginstellingen bieden parkeergelegenheid voor bezoekers aan de Hooge Heide. Er zijn op Binckhorst en Mariaoord informatie- en horecapunten. Het kent tevens startpunten voor wandelroutes. Bezoekers komen in contact met bewoners van de instellingen. Opnieuw een mooi voorbeeld van wederzijds voordeel. In de komende jaren brengen wij de kansen voor recreatieondernemers, boeren, zorginstellingen en natuurorganisaties verder in beeld. Dat doen we op een soortgelijke wijze als in "Hart van Hoge Heide". Vrijwilligers spelen in alle gevallen een hele belangrijke rol. Zonder een actief en enthousiast netwerk van vrijwilligers is het niet allemaal mogelijk.

Zorginstellingen hebben ook baat bij een groene omgeving

Wonen in of met de natuur...

Wonen en werken doen wij het liefst in een groene, natuurlijke omgeving. Landgoed Haverleij is een fraai voorbeeld van integratie van wonen, natuur en landschap. Haverleij is gezien vanuit DGD feitelijk een natuurgebied op zichzelf. Er komen al veel soorten planten, vogels, libellen, sprinkhanen en zoogdieren voor. Het is ook nog eens een 'ecologische schakel' tussen De Diezemonding, de Maasuitwaarden en het Meer van Engelen. In en rond het toekomstige Bedrijventerrein Rosmalense Plas reserveerden wij ruimte voor robuust groen met open water, moeras, ruigte, struweel en bos. Ook daar verwachten wij hoge natuurwaarden en mooi decor voor een 'lunchwandeling, terwijl het tegelijkertijd dient als hemelwateropvang.

Op meerdere plaatsen in het buitengebied wordt er groen gerealiseerd dat wordt betaald door de ontwikkeling van 'rood'. Het uitgangspunt hierbij is dat rood investering ook moet leiden tot een groene-investering. Wonen, werken, zorg en recreatie kunnen op de juiste locatie en wijze bijdragen aan de kwaliteiten van DGD.

In de Haverleij is een combinatie gemaakt van wonen en natuur

2.5 De eetbare Groene Delta

Duurzame voedselproductie is belangrijk voor een gezonde bodem, water en lucht. Naast de traditionele landbouw is er steeds meer innovatie op het gebied van voedselproductie. In Agrifood Capital werken ZLTO, overheden, bedrijfsleven en onderwijs met elkaar samen rondom innovatie en duurzaamheid. Vanuit DGD richten wij ons vooral op de kansen voor 'stadsboerderijen', verbrede landbouw en vormen van natuurinclusieve landbouw. Boeren die naast hun agrarisch bedrijf diensten of producten aanbieden voor de stedeling, recreant of toerist zijn letterlijk en figuurlijk de 'smaakmakers' in het buitengebied. Het zijn nieuwe economische dragers die tegelijkertijd het buitengebied verlevendigen. Natuurinclusief boeren is in opmars. Zoals de naam al zegt neemt deze vorm van landbouw natuur en landschap als productievoorraad mee in haar ontwikkeling. Wij zijn samen met de provincie in gesprek met enkele initiatiefnemers.

Stadsboeren...

Wij faciliteren als gemeente enkele 'stadsboeren' door panden en of grond te verpachten aan enthousiaste en creatieve boeren. De gemeente kent op dit moment twee stadsboerderijen. Stadsboerderij Eyghentijds is een biologisch varkensbedrijf. Via de boerderijwinkel en een restaurant zijn naast varkensproducten diverse streekproducten te koop of te nuttigen. Ook is er 'wildernisvlees' verkrijgbaar afkomstig van bijvoorbeeld de 'grote grazers' uit het Kanaalpark en de Diezemonding. De Stadsboerderij biedt verder onderdak aan een kinderdagverblijf, Cello voor dagbesteding, muziekschool, 'stadsboerinnen', een imker. Verder is het gebouw beschikbaar voor voorlichting, educatie en meetings. De stadsboer vervult dus ook een belangrijke sociaal-maatschappelijke functie.

Den Dungen staat bekend als de moestuin voor 's-Hertogenbosch. In het gebied zitten de meeste Hertogboeren die naast streekproducten mogelijkheden bieden voor recreatie en toerisme. In de Dungen Polder (voormalige Kloosterstraat) zit de biologische 'Zuivelboerderij Dungen Polder'. De boer produceert allergievrije A2A2 melk en maakt er kaas en andere producten van. De boer beschikt over authentieke Normandiërs. Deze fraaie koeien grazen op de omringende weidegronden met ruimte voor natuur. Er bestaat ook de mogelijkheid van groepsactiviteiten op afspraak zoals vergaderen of kinderfeestjes.

Vanuit de Dungen Polder proberen wij ook ondernemers in 'stad en polder' bij elkaar te brengen. Rondom het thema voedsel liggen er kansen voor streekproducten in de kantines van bedrijven, overheidsinstellingen en dienstverlenende instellingen op De Brand en Pettelaarpark. Het leren kennen van elkaar door ontmoetingen aan beide zijde van de A2 is daarbij de eerste stap.

's-Hertogenbosch kent twee stadsboerderijen, 'Eyghentijds' en 'Zuivelboerderij Dungen Polder'

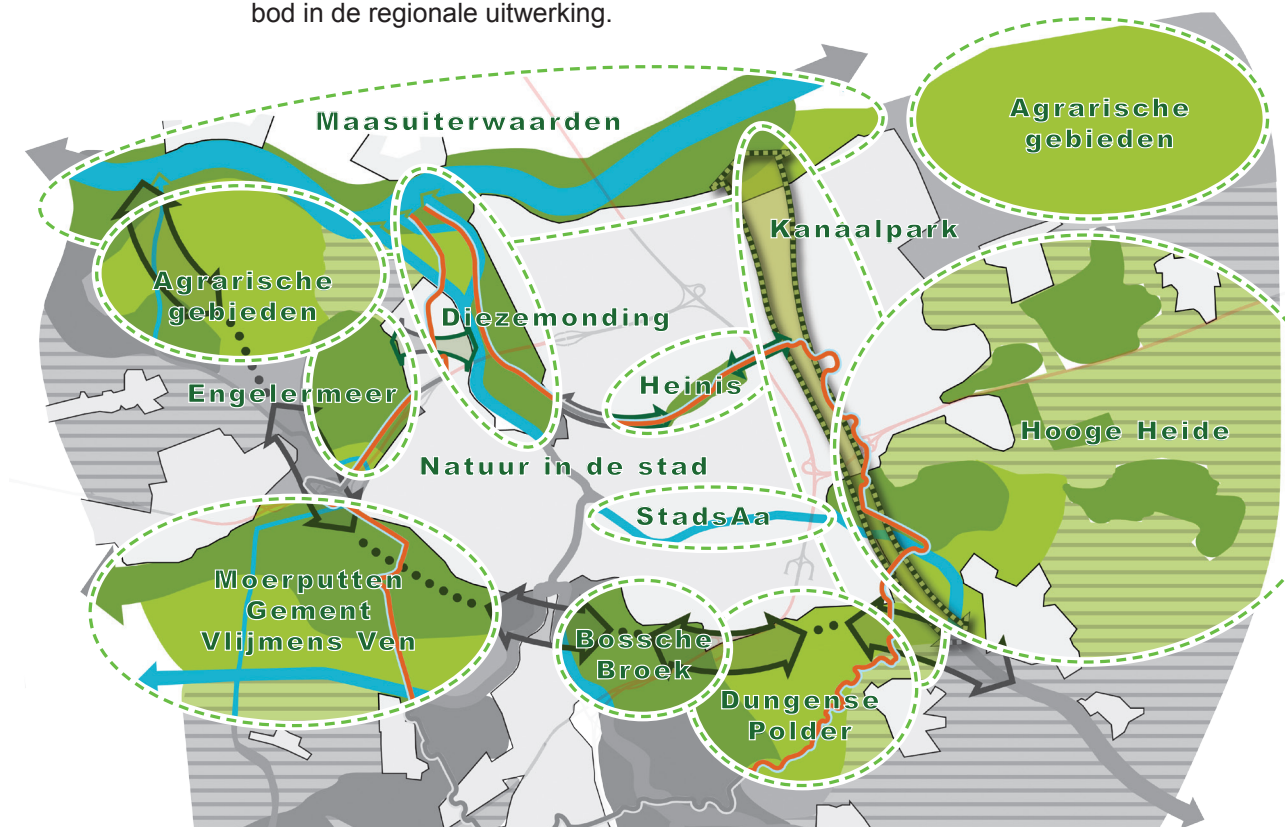

Gebiedsbeschrijving

3

DGD is een regionale ambitie en samenwerkingsverband. Binnen onze eigen gemeente is er een aantal gebieden waar we in DGD 2 aandacht aan besteden. Wij beschrijven voor deze gebieden de ambitie, opgaven en wat wij daadwerkelijk gaan doen in DGD 2. De ambitie, opgaven en projecten vullen wij verder in samen met de partners in de periode 2017-2018.

De gebieden die buiten de eigen gemeente, maar wel binnen DGD laten we voorlopig buiten de beschrijving. Het Helvoirts Broek, De Vughtse Heide, Cromvoirt, Sompen en Zoislagen en de Landgoederenzone Haanwijk, Sterrenbosch en Out Herlaer komen aan bod in de regionale uitwerking.

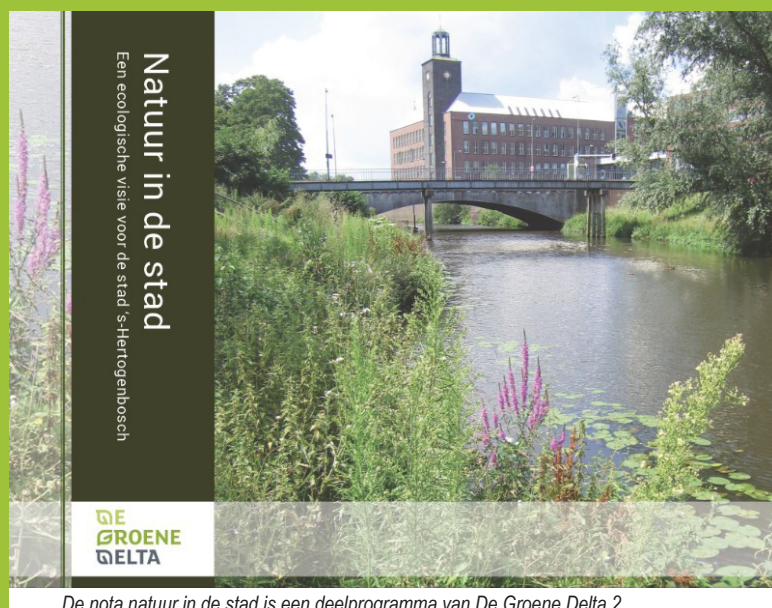
Natuur in de stad

Wat is de ambitie?

- Het ontwikkelen van een aantrekkelijk natuurnetwerk in en verbinden met de natuurgebieden rondom de stad;
- Het inrichten en beheren van groen en water met het oog op biodiversiteit
- Integreeren natuur met bijvoorbeeld wonen, werken, infrastructuur, sport en recreatie, klimaatadaptatie en waterbeheer
- Natuur combineren met het zichtbaar maken van cultuurhistorische relictten, zoals in het voormalige militaire landschap (Linie 1629)
- Het vergroten van de verantwoordelijkheid, bewustwording, beleving en betrokkenheid van bewoners, bedrijven, scholen en andere organisaties rondom natuur dichtbij huis;

Wat gaan wij doen in De Groene Delta 2?

- Het uitvoeren van het programma 'Natuur in de stad' bestaande uit o.a.:
  - uitbreiden areaal ecologisch beheer door aanleg/ontwikkeling bloemrijke bermen, natuurvriendelijke oevers en ecologische stapstenen
  - aanleg faunapassages, nestkasten, insectenhôtels, amfibieënschermen
  - uitbreiden van tijdelijke natuur op braakliggende gronden
  - aanleg fruitbomen, houtwallen, poelen, vlinder- en bijenweiden, vogelbosjes, groene speelpleinen etc
  - stimuleren natuur-inclusief-bouwen en adviseren omgaan met 'beschermde' soorten
  - ondersteunen 'initiatieven rondom natuur' van bewoners, woningbouwcoöperaties, bedrijven en andere organisaties
  - onderzoek en monitoring naar natuur in de stad met onderwijs en vrijwilligers
  - voorlichting en educatie door gemeente, onderwijs, lokale natuurorganisaties etc.

Gebouwen vormen het broedbiotoop voor zwaluwen

De stadsmuren van de vestingwerken staan bekend om hun bijzondere flora en korstmossen

Communicatie en educatie is onderdeel van de stad

el van het programma natuur in de

Bloemrijke bermen van de Bruistensingel

Kanaalpark

Wat is de ambitie?

- Het ontwikkelen van een nieuw, eigentijds natuurpark parallel aan het Maximakanaal met een bijzondere landschappelijke en recreatieve kwaliteit;
- Het verder ontwikkelen van een groene verbinding tussen Aa en Maas via de licht slingerende Rosmalense Aa. Inrichting als bos, moeras, struweel en bloemrijke ruigtes als afspiegeling ondergrond vorm van beekdal, landgoederen en riviereengebied;
- Afgestemd op soorten als de otter, bever, das, rivierrombout, boomkikker, waterspitsmuis, groene specht, waternleermuis en ijsvogel.
- Het werken aan community building rondom het natuurpark met het oog op vergroten bekendheid, betrokkenheid, draagvlak en effectief en efficiënt beheer met de Stadsboerderij Eyghentijds als centrale spil;
- Uitbreiden van het natuurpark met 25 à 30 hectare om het natuurpark af te ronden en te zorgen voor een robuuste verbinding naar de Maasuitwaarden.
- Het versterken en verbeteren van het recreatief medegebruik voor wandelaars, fietsers, natuurvorsers en hondenbezitters met aandacht voor aansluiting op omliggende wijken en andere groengebieden,
- Herontwikkeling Brandse Plas en of Rosmalense Plas tot aantrekkelijke natuur- en recreatiegebied

Wat gaan wij doen in De Groene Delta 2?

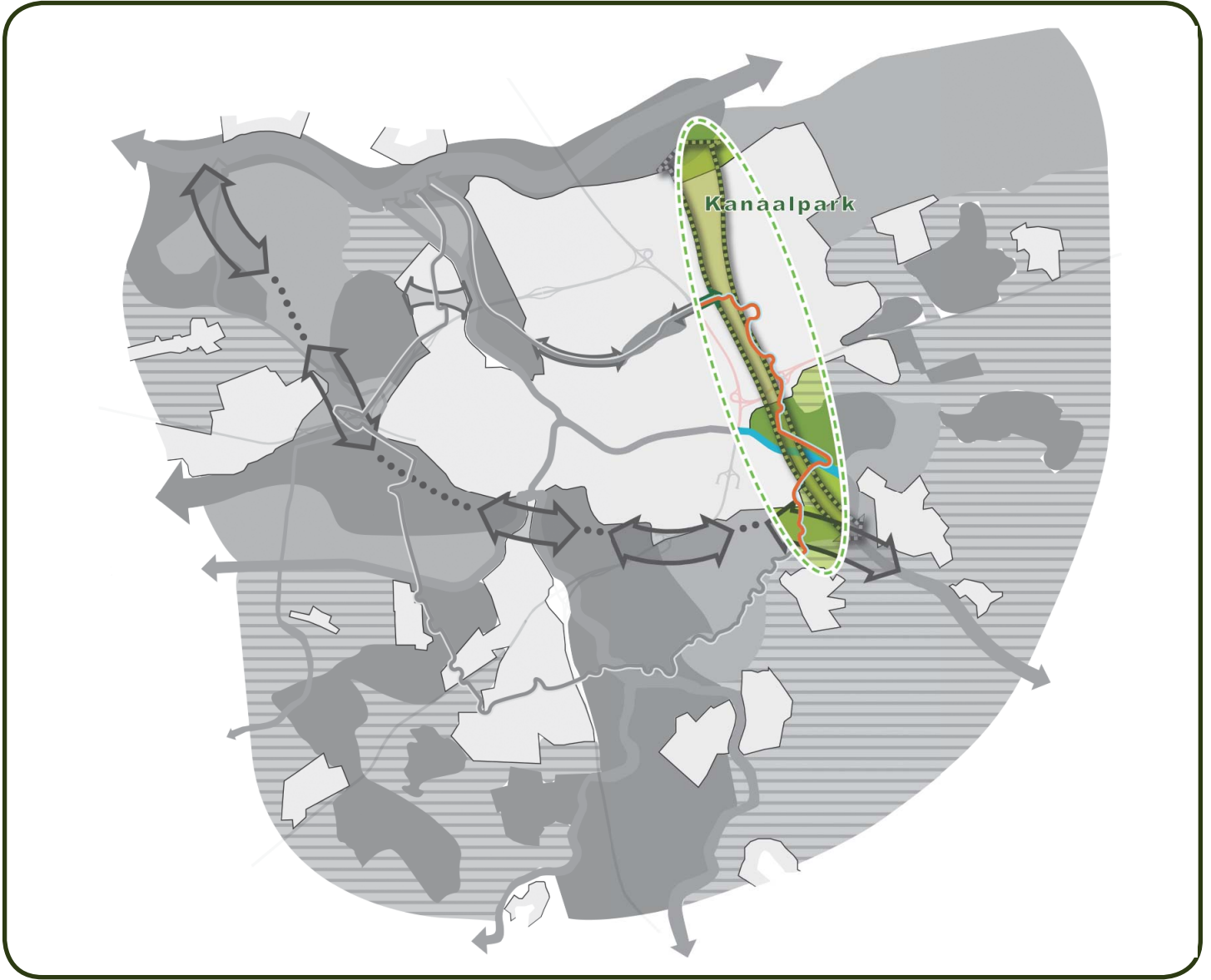
- Uitbreiding natuurpark met minimaal 15 hectare (GOB);
- Realiseren integrale beheereenheid met Maasuitwaarden;
- Uitwerken van een recreatieve zonerings en voorzieningen voor gebruikers;
- Onderbrengen beheer, toezicht en communicatie bij een stichting bestaande uit o.a. de stadsboerderij, Natuurmonumenten, Stichting Free Nature en vrijwilligers;
- Verder invulling geven aan randen natuurpark o.a. Stadsboerderij Eyghentijds, het toepassen 'rood voor groen' en verkennen kansen herontwikkeling 'plassen'.

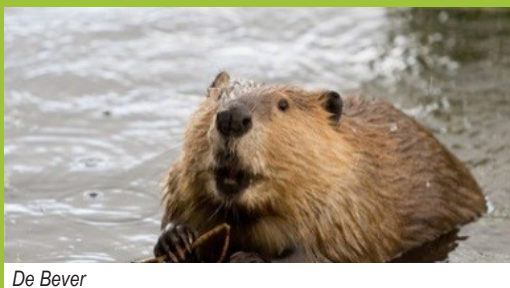
De stadsboerderij in het Kanaalpark

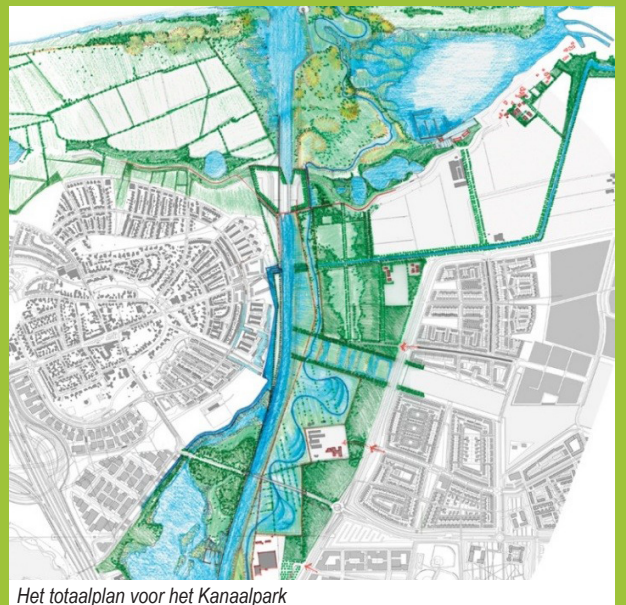
Geplande uitbreiding van het kanaalpark

Natuurbegrazing

De Bever

Het totaalplan voor het Kanaalpark

Diezemonding

Wat is de ambitie?

- Het ontwikkelen van een 'riviernatuurpark' met de Dieze als verbinding tussen Maas, Dommel en Aa en met ruimte voor spontane processen zoals overstroming en natuurbegrazing en ruimte voor wandelen, fietsen, varen en in het bijzonder struinen;
- Doelsoorten otter, bever, kamsalamander, water- en moerasvogels, beekvissen.
- 'community building' vanuit energie, natuur en recreatie;
- Beleef- en herkenbaar maken Linie 1629 in de zin van 'dijken, forten en schansen'.
- Ruimte geven aan passende 'locatie- en gebiedsontwikkeling' die als nieuwe economische drager bijdragen aan het functioneren van het natuurpark.

Wat gaan wij doen in De Groene Delta 2?

- Inzet van 37 ha landbouwgrond
- Natuurontwikkeling Henriettewaard, 37 hectare (GOB i.c.m. kleiwinning);
- Bij de werkzaamheden in de Henriettewaard indien mogelijk combineren van het verplaatsen van de polderdijk met het terugbrengen of zichtbaar maken van de liniedijk;
- Natuurontwikkeling Ertveldpolder, 10 hectare Ertveldpolder (GOB);
- Benutten compensatieopgaven bedrijventerrein en windmolens;
- Groene inpassing RWZI (Waterschap);
- Efficiënt en integraal natuurbeheer met grote grazers;
- Community Building met o.a. ARK Natuurontwikkeling, Stichting Free Nature, Waterschap Aa en Maas, Heineken, gebruikers en bewoners.

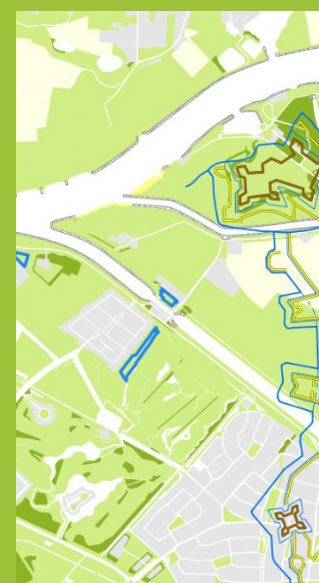
De geplande uitbreiding voor de Diezemonding

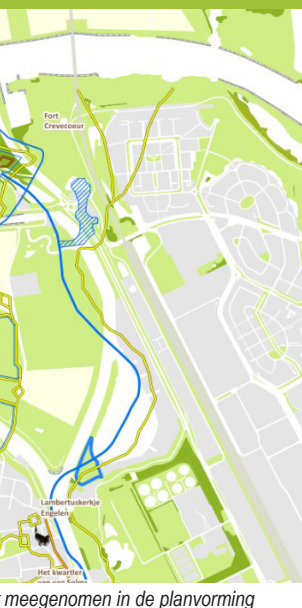
Natuurbegrazing

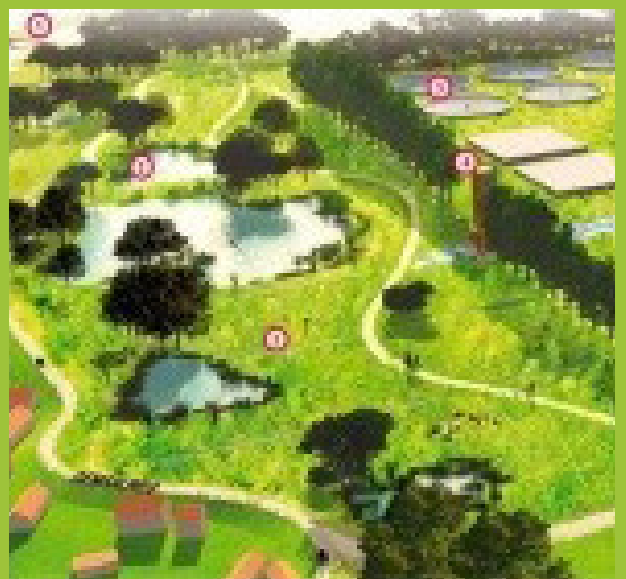
De vistrap verbindt Dommel en Aa met de Maas

De linie van 1629 wordt waar mogelijk

meeegenomen in de planvorming

Plan voor de inpassing van de Riolwaterzuiveringsinstallatie

Dungense Polder

Wat is de ambitie?

- Het ontwikkelen van de Dungense Polder (voormalige Kloosterstraat) tot een duurzaam ingericht en beheerd agrarisch cultuurlandschap met ruimte voor natuur, recreatie en cultuurhistorie;
- Het ontwikkelen van een ecologische verbindingszone tussen Aa en Dommeldal alsmede bijzondere aandacht voor weidevogels, ecologisch bermbeheer en groene erven;
- Doelsoorten: otter, grutto, grote pimpernel, drijvende waterweegbree, das, vroege glazenmaker; moerassprinkhaan;
- Aantrekkelijk en bereikbaar maken van de polder vanuit de stad (recreatieve routes en voorzieningen)
- Het versterken van de relatie van 1629 gekoppeld aan Keerdijk (Sint-Michiëlgestel) en historische contravallatielinie en schans van Bredero (locatie Stadsboerderij Dungense Polder);
- Stimuleren vormen van verbrede, biologisch (dynamische) en of natuurinclusieve landbouw en zoals de Stadsboerderij De Dungense Polder;
- Versterken relatie stad – land via 'community building' i.h.b. samenwerking ondernemers Pettelaerpark/De Brand, Hertogboeren, lokale natuurorganisaties/vrijwilligers.

Wat gaan wij doen in De Groene Delta 2?

- Realiseren 10 hectare nieuwe natuur kader van GOB met oog op natte verbinding en weidevogels (uitwerking GOB);
- Samen met Sint-Michiëlgestel (trekker) verkenning Meerse Plas vanuit duurzame inrichting, gebruik en exploitatie;
- Verkennen haalbaarheid fiets annex wandelbrug over N617 richting 'Kloosterstraat';
- Het verkennen van de mogelijkheden voor samenwerking tussen ondernemers stad en land en lokale natuurorganisaties en vrijwilligers met oog op producten, sponsoring/adoptie natuur;
- Verkennen kansen herken- en beleefbaar maken van de Linie van 1629.

In de Dungense Polder vindt integrale planvorming plaats, natuur is hier onderdeel van

Grutto

Samenwerking met de Hertogboeren

Wat is de ambitie?

- Ontwikkelen StadsAa tot een aantrekkelijke 'Stadsrivier' vanuit waterbeheer, natuur, landschap cultuurhistorie en recreatie;
- Ontwikkelen ecologische verbingszone tussen Dieze en Aa en als een belangrijke dragende ecologische schakel in het stedelijk natuurnetwerk;
- Het ontwikkelen van natuurlijke oevers met riet, natte ruigte en struweel en de bijbehorende taluds en dijken als bloemrijk grasland met lokaal struweel;
- Doelsoorten zijn o.a. bever, weidebeekjuffer, winde, langbladige ereprijs en kleine karekiet
- Ontwikkelen natuurgerichte recreatieve routes en voorzieningen voor doelgroepen – als verblijfsplek en als verbinding stad-land;
- Natuur koppelen aan 'vestingwerken' (vleermuiskelders, muurvegetaties e.d.)
- Verbinding met - en complementaire aanvulling bieden op de plannen voor het ZuidWillemsPark;

Wat gaan wij doen in De Groene Delta 2?

- Samen met Waterschap Aa en Maas realiseren van een 1e fase Ecologische verbingszone als onderdeel van het Natuurnetwerk Brabant (GOB) en de 'Verkenning Aa dal'.
- Invulling geven aan een recreatief programma.

De weidebeekjuffer is doelsoort voor de natuur langs de Aa

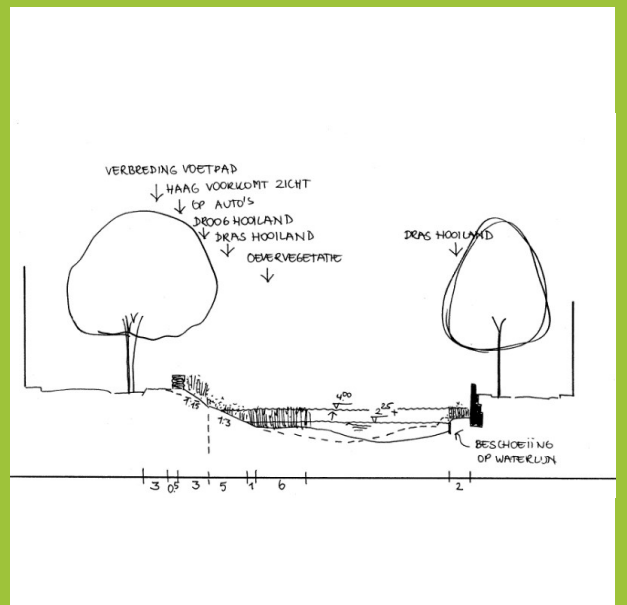
De huidige Aa

'Op weg naar een levendig groenblauw lint'

Toekomstbeeld met meer moeras en ruimte voor recreatie

Hooge Heide

Wat is de ambitie?

- Het ontwikkelen tot een aantrekkelijk agrarisch landschap tussen Berlicum, Nuland, Vinkel en Rosmalen met zorg als overkoepelend thema;
- Met daarbinnen de volgende belangrijkste doelen:
  - Respecteren van de agrarische en recreatieve functies in het gebied;
  - Verbeteren natuurkwaliteit in bestaande bos- en natuurgebieden en zorgen voor landschappelijke, recreatieve en ecologische verbindingen;
  - Uitvoeren van specifieke faunagerichte maatregelen zoals voor amfibieën zoals bijvoorbeeld de knoflookpad;
  - Verbeteren van natuur- en landschapswaarden in het agrarische landschap;
  - Voorwaarden scheppen en stimuleren van biologisch-(dynamische), verbrede en/of natuur inclusieve landbouw;
  - Zorgdragen voor samenwerking tussen grote en kleine zorgaanbieders vanuit vraag en aanbod;
  - Zorgen voor een goede toegankelijkheid door ontwikkelen van routenetwerk, voorzieningen, en bebording vanuit dorpen, groengebieden, horeca, zorginstellingen e.d.;
  - Zorgen voor samenwerking tussen recreatieondernemers rondom toegankelijkheid en stimuleren 'productaanbod en dienstverlening' gericht op groeiende doelgroep 'zorgbehoevenden' (ouderen, minder validen, participatie e.d.)
  - Het vergroten van gebruik van groen vanuit 'zorg, participatie, natuurbeleving, recreatie' door zorginstellingen, maatschappelijke organisaties en of burgers,
  - Bij ruimtelijke initiatieven moet worden bijgedragen aan de 'groene' kwaliteiten van de Hooge Heide;
  - Het werken aan 'community building' met het oog op 'samenwerking, draagvlak, participatie, profilering en communicatie'

Wat gaan wij doen in De Groene Delta 2?

- Uitwerken van het programma Hart voor Hooge Heide (opgesteld door de Stuurgroep, februari 2017) die invulling geeft aan de ambitie voor de Hooge Heide
- Project landschapsinrichting bij molen Vinkel in samenwerking met Dorpsraad Vinkel
- Kleinschalige projecten ondersteunen, beheerprojecten mede begeleiden
- Participeren in projecten van derden vanuit de groene functie, gebiedsontwikkelingen rood voor groen.

De Hooge Heide, met bossen, heide en stuifzanden

Middelste Bonte Specht

Rond Vinkel is recreatie en natuur vol

op in ontwikkeling

Ook zorginstellingen maken deel uit van de gebiedsgerichte samenwerking

Ommetjes vanuit de woonomgeving verhogen het woongenot

Het Bossche Broek

Wat is de ambitie?

- Ontwikkeling en beheer uniek laagveenmoeras met trilvenen, blauwgraslanden, bloemrijke hooilanden met lokaal wilgenstruweel gericht op Natura-2000-doelen (habitat en doelsoorten);
- Zorgen voor aantrekkelijke entrees, zonering, informatie, natuureducatie- en spelen.
- Ontwikkeling recreatief aanbod en zonering in relatie tot zuiderplas en omgeving
- Behoud open landschap en bijzondere cultuurhistorie (vestingstad, schootsveld e.d.)

Wat gaan anderen doen in De Groene Delta 2?

- Natuurgebied nagenoeg in zijn geheel gerealiseerd. Eigendom en beheer Staatsbosbeheer. Afrondende natuurontwikkeling (noordelijk deel; voormalige gemeentegronde)
  - 2017- herinrichting gronden aan stadszijde en aanleg recreatieve paden door SBB
  - 2018-2019 aanpassen waterpeil na besluitvorming verhogen fietspad en aanpassingen rond Zuiderplas door SBB
- Verbeteren en aanleg nieuwe recreatievoorzieningen (Staatsbosbeheer);
- Herintroductie gewoon pimpernelblauwtje (Vlinderstichting);
- Ecologische verbinding realiseren met Sterrenbos en Gement (WDD/SBB).

Pimpernelblauwtje

Staatsbosbeheer zorgt voor de juistegangssituatie voor natuurbeheer

Moerputten, Gement en Vlijmens Ven

Wat is de ambitie?

- Ontwikkeling laagveenmoeras met trilvenen, bloemrijke en of blauwgraslanden (Natura 2000);
- Doelsoorten: otter, kwartelkoning, grutto, kwelvegetaties en kiezelwieren, modderkruipers, grote pimpernel en 'pimpernelblauwtjes';
- Zorgen voor een aantrekkelijk recreatief routenetwerk voor wandelaars, fietsers en natuurvorsers met extra aandacht voor verbindingen stad – land;
- Cultuurhistorie herken- en beleefbaar maken zoals Linie van 1629.

Wat anderen wij doen in De Groene Delta 2?

- Afronden verwerving, inrichting en ontwikkelen van Natura 2000 (NM/SBB e.a.);
- Aanleggen, verbeteren en zoneren van recreatieve routes, voorzieningen en verbinding met de stad (in studie, NM/SBB) ;
- Invulling geven Linie 1629 in het bijzonder bij Deuteren (verkennen kansen gebiedsontwikkeling.

Moerputtenbrug

Bijzonder is het Pimpernelblauwtje in

de Gement

Vanaf de Stadsrand willen we de gement en de moerputten toegankelijk maken voor bezoekers

Meer van Engelen

Wat is de ambitie?

- Het ontwikkelen van een natuurrijk Meer van Engelen en overgangszone naar Landgoed Haverleij bestaande uit open zoetwater, rietmoeras, moerasbos, wilgen- tot sleedoornstruweel, natte tot droge ruigtes en bloemrijke graslanden;
- Doelsoorten zijn o.a. otter, bever, zwarte stern, 'moeras- en watervogels, vleermuizen;
- Het verder ontwikkelen van wandelroutes en voorzieningen vanuit natuurgerichte recreatie;
- Het verder versterken van cultuurhistorische waarden zoals de eendenkooi, oude dijkjes en beplanting ook vanuit natuur, landschap, recreatie en educatie;
- Natuur mee laten liften met eventuele recreatief-toeristische initiatieven passende binnen 'Ontwikkelingskader Engelermeer';
- Realiseren ecologische verbinding Meer van Engelen via Engelermeer naar Moerputten.

Wat gaan wij doen in De Groene Delta 2?

- Met gebruikers gemeentegronden oostzijde Meer van Engelen versterken voor natuur en landschap;
- Verbeteren en of vervolmaken wandelrondjes Meer van Engelen en of rond Engelermeer.

Het strandbad bij het engelermeer is het intensieve deel van het gebied

Met het aanbrengen van vlotjes kan de zwarte stern hier gaan broeden

Het natuurgedeelte biedt mogelijkheden voor rustige recreatie

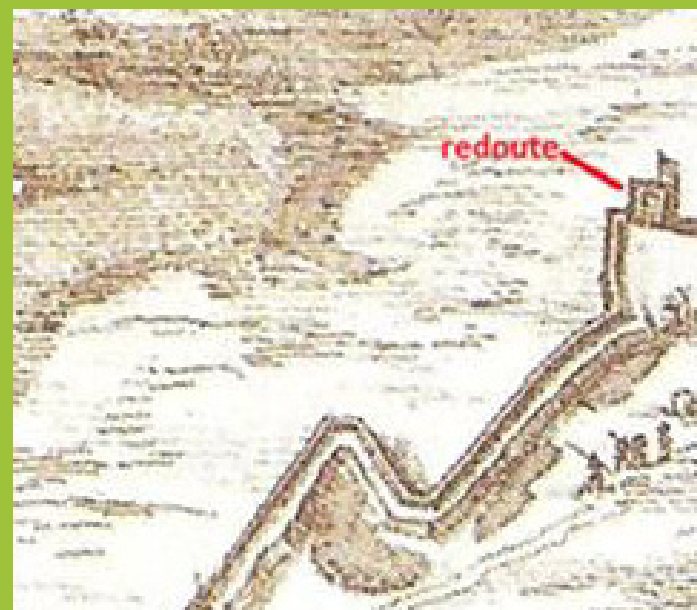
De Heinis

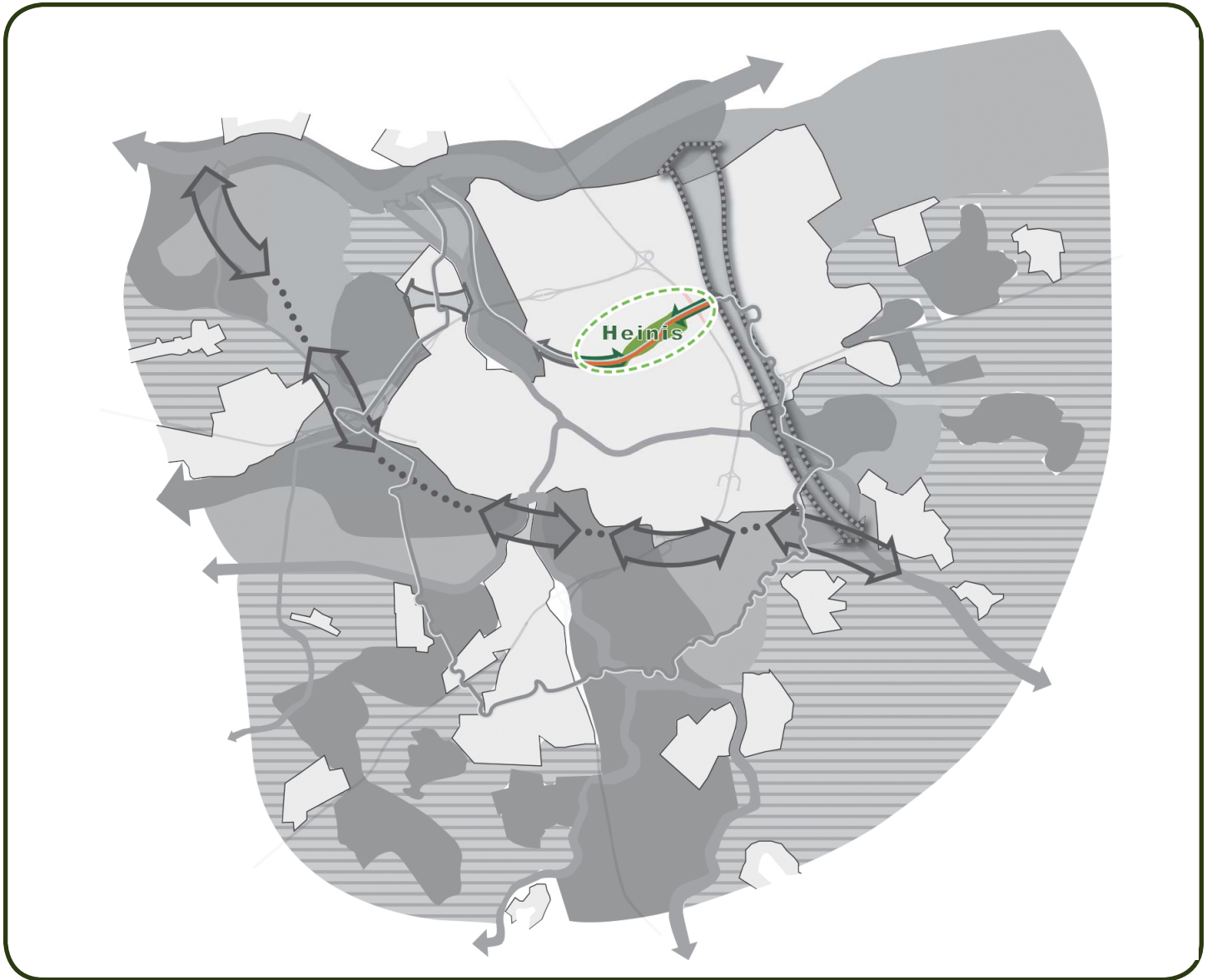
Wat is de ambitie?

- Het ontwikkelen van de 'historisch rivierdijklandschap' met belangrijke landschappelijke, ecologische, recreatieve en cultuurhistorische waarden
- Behoud en herstel natuurgebied met kenmerkende dijk, wielen, moerasbosjes, houtwallen, hagen en bloemrijke graslanden;
- Doelsoorten zijn groene specht, eekhoorn, kleine marters, struweelvogels en amfibieën
- Vanuit cultuurhistorie 'beter herken- en beleefbaar maken als 'Maaslandschap en Linie 1629';
- Verbinden Heinis met natuurnetwerk in en om de stad, de omliggende wijken en bedrijventerrein De Herven en werken aan 'community building'

Wat gaan wij doen in De Groene Delta 2?

- Opstellen visie voor gemeentelijk deel van het gebied
- Ecologische ontsnippering en aanleggen faunamaatregelen ('Natuur in de stad')
- Verbeteren informatievoorziening, recreatiestructuur en verbinding met De Herven
- Onderzoek en herstelplan 'verontreinigde en of verlande' wielen
- Verkennen kansen natuurontwikkeling door particulieren en beheer met vrijwilligers

De Heinis, tussen de wijken - een groen lint met natuur, recreatie en cultuurhistorie

De agrarische gebieden

Wat is de ambitie?

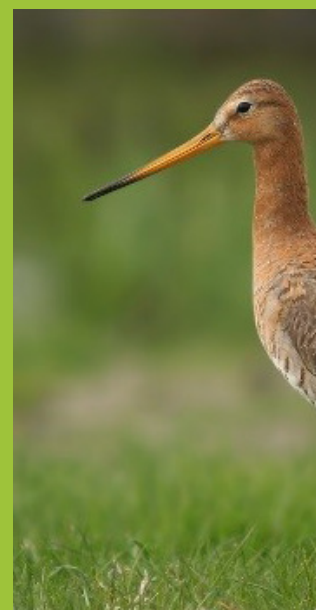
- Betreft gebieden met een agrarische Hoofdfunctie;
- Natuur, landschap, recreatie als nevenfuncties doorontwikkelen;
- Bevorderen specifieke natuurwaarden door aanleg van passende landschapselementen, weidevogelbeheer op basis van vrijwilligheid;
- Relatie stad – land verder uitwerken.

Wat gaan wij doen in De Groene Delta 2?

- Diverse mogelijkheden zijn inmiddels geboden voor agrariërs om vergoedingen te krijgen voor soortgerichte maatregelen, deze lopen door.;
- Bieden van mogelijkheden voor verbreding via VAB beleid;
- Visievorming vindt plaats in het kader van de omgevingsvisie.

Het agrarische landschap rond 's-Hertogenbosch maakt onderdeel uit van de groene delta

Een recreatief netwerk in het agrarische gebied is voor bewoners interessant

In de polder werken boeren en vrijwilligers samen aan weidevogelbeheer

Programma, projecten, prioriteiten en financiering

4

Het programma DGD 2 2018-2021 bestaat op dit moment vooral uit projecten waar wij zelf als gemeente initiatiefnemer zijn.

Na vaststelling door de raad van het programma, de planning, de prioritering en de middelen gaan wij verder in gesprek met onze partners van DGD. Het doel is om uiteindelijk te komen tot een gezamenlijk, regionaal programma waar andere partijen met hun mandaat bijdragen of het initiatief nemen.

Naam	Omschrijving	Organisatie	Financiën	Planning en risico's	Geprioriteerd*
Diezemonding GOB	Uitbreiden natuurpark met Henriettewaard (37 ha) en Ertveldpolder (10 ha) Na verwerving en of inrichting toevoegen aan 'wildernisnatuur'	Trekker: gemeente Projectorganisatie Henriettewaard nader uit te werken Ertveldpolder i.s.m. Free Nature ontwikkelen.	Kosten circa € 3,1 mln voor verwerving en inrichtingskosten Dekking: -GOB provincie/derden -Kleiopbrengst Henriettewaard -Gemeentelijke middelen DGD	Henriettewaard Planvorming: 2017-2018 Uitvoering: 2019-e.v. afhankelijk van markt / afzet klei. Ertveldpolder: Planvorming: 2018 Uitvoering: 2019 Risico's: grondverwerving-Kleiopbrengsten-Goedkeuring GS-Staten	ja
Kanaalpark GOB	Uitbreiden Kanaalpark met nieuwe natuur (15 ha) en toevoegen aan 'wildernisnatuur' tussen Intratuin en de Empel-sedijk.	Trekker: gemeente Deelnemende partijen: o.a. Waterschap Aa- en Maas, Free Nature, Natuurmonumenten, Stadsboerderij Eyghentijds, IVN.	Kosten circa € 1,8 mln. verwerving en inrichtingskosten Dekking: -GOB provincie -Gemeentelijke middelen DGD	Planvorming: 2018 Uitvoering: 2018 -2019 Risico's: grondverwerving	ja
Dungense Polder GOB	Het realiseren van een 'natte verbinding' tussen Aa en Dommeldal en verwerving en inrichting weidevogelgebieden.	Trekker: gemeente Deelnemende partijen: o.a. Natuurgroep Gestel Brabants Landschap, agrariërs/ZLTO	kosten circa € 0,9 mln. Verwerving en inrichtingskosten Dekking: -GOB provincie -Gemeentelijke middelen DGD	Planvorming: 2017-2018 Uitvoering: 2019-2021 Risico's: Grondverwerving	ja
Dungense Polder	fiets -wandelbrug over N617 richting 'Kloosterstraat'; herkenbaar en beleefbaar maken van de Linie van 1629	Trekker: PM	Kosten uitvoering circa 2,0 mln Dekking: PM	Planvorming: na 2021	nee
Meer van Engelen	Gemeentelijke gronden oostzijde Meer van Engelen versterken voor natuur en landschap; Toevoegen gebruiksmogelijkheden vanuit de wijken.	Trekker: gemeente Deelnemende partijen SBB	Kosten en Dekking: PM		nee

StadsAa 1 ^e fase	Het realiseren van een deel van de ecologische verbindingzone langs de StadsAa	Trekker: gemeente / Waterschap Aa en Maas. Deelnemende partijen: p.m.	kosten circa € 1,1 mln. inrichtingskosten Dekking: GOB en Waterschap Aa en Maas); € 800.000,= bedrag € 273.000,- gemeentelijke middelen DGD	Planvorming: 2017-2018 Uitvoering: 2019-2021 Risico's: Bijdrage van partners en dekking vanuit GOB	ja
Otterplan	Opstellen Otterplan Maas, Dommel, Aa, Mark met specifieke uitwerking 's-Hertogenbosch e.o. in relatie tot DGD 2. Plan bevat voorstellen verbeteren biotoop en verbindingen. Veel aandacht voorlichting en communicatie richting breed publiek.	Trekker: ARK Natuurontwikkeling Opdrachtgever DGD door 's-Hertogenbosch. Deelnemende partijen: o.a. SBB (mede initiatiefnemer), overige (lokale) natuurorganisaties, waterschappen, provincie.	Kosten € 50.000,= Dekking: € 15.000,= Ark en € 35.000,= gemeentelijke middelen DGD	Planvorming: 2017-2018	ja
Otterplan Maatregelen	Realisatie Otterplan Maas, Dommel, Aa, Mark met specifieke uitwerking 's-H e.o. irt DGD 2.	PM	Kosten uitvoering ontsnippering ca 1,5 a 2 mln. (indicatief) Dekking: PM	Naar aanleiding van resultaten eerste projectonderdeel (zie hierboven)	nee
Samenwerking Diezemonding	Diezemonding vraagt om organiseren van samenwerking, overheden, bedrijfsleven, burgers en anderen en het opschalen van de ambitie naar 'energie-, recreatie- en wildernislandschap'.	Trekker Gemeente 's-Hertogenbosch ARK Natuurontwikkeling. coördinatie/proces, planvorming en realisatie. Betrokkenheid Waterschap Aa en Maas, Heineken, particulieren etc.	Kosten € 25.000,= Dekking: gemeentelijke middelen DGD	Planvorming: 2018 Uitvoering: PM	ja
Hooge Heide	Uitvoeren van het programma 'Hart voor Hooge Heide' in circa 6 deelprojecten. Realisatie van Recreatieve voorzieningen Vinkel Grote Wetering voorbereiding opstarten voor recreatieve en ecologische verbinding langs de Grote Wetering.	Stuurgroep Hooge Heide is opdrachtgever. Recreatieve voorzieningen Vinkel Trekker: Recreatie Initiatiefgroep Vinkel Grote Wetering in samenwerking met Sint-Michielsgestel en belanghebbenden / samenwerkingspartners Hooge Heide.	Kosten: Hooge Heide: programma en visie € 46.200,= recreatieve voorzieningen € 66.300,= Grote Wetering € 21.000,= Dekking: Gemeentelijke middelen DGD	Planvorming: 2017-2018 2018 – 2019 2019 - 2020	ja
Natuur in de stad	Ecologische inrichting en beheer van groen in de stad alsmede het treffen van faunamaatregelen en inrichten braakliggende terreinen, communicatie.	Trekker: gemeente	Kosten € 245.000 Dekking: Gemeentelijke middelen DGD.	Uitvoering: 2018-2021	ja

Beheerplannen De Groene Delta 2018 - 2021	Het maken van beheerplannen en duurzame beheeroplossingen die meerwaarde bieden in het gebruik van de nieuwe gebieden.	Trekker: Gemeente	Kosten € 150.000,= Dekking: Gemeentelijke middelen DGD	Uitvoering: 2019 - 2021	ja
Programma en samenwerking	Het uitbouwen van De Groene Delta naar een regionaal programma en het programma-management van de onderdelen.	Trekker: gemeente	Kosten € 115.000,= Dekking: Gemeentelijke middelen DGD	Uitvoering: 2019 – 2021	ja
Communicatie educatie en beheer	Het doorlopend communiceren over de Groene Delta in samenwerking met partners. Mogelijkheden voor educatie uitwerken.	Trekker gemeente Deelnemende partijen: Groene Delta partners	Kosten: € 50.000,= Dekking: Gemeentelijke middelen DGD	Uitvoering: 2019 – 2021	ja
* Hier wordt aangegeven of het project binnen het programma DGD 2 is geprioriteerd. Mogelijk dat in een later stadium projecten of onderdelen ervan op een alternatieve manier gefinancierd kunnen worden.					

Realisatie

5

5.1 Aanpak en strategie

Als gemeente nemen wij met De Groene Delta de taak op ons om 's-Hertogenbosch als groene stad verder te ontwikkelen. Hiervoor stemmen wij af en werken wij samen met andere groene partijen, buurgemeenten, waterschappen en terreinbeheerders en overheden. Wij nemen onze verantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van onze gemeenschappelijke ambitie. Overkoepelend zorgen wij voor een optimaal natuurnetwerk waarvan we optimaal gebruik kunnen maken zonder dat dit ten koste gaat van de kwaliteit.

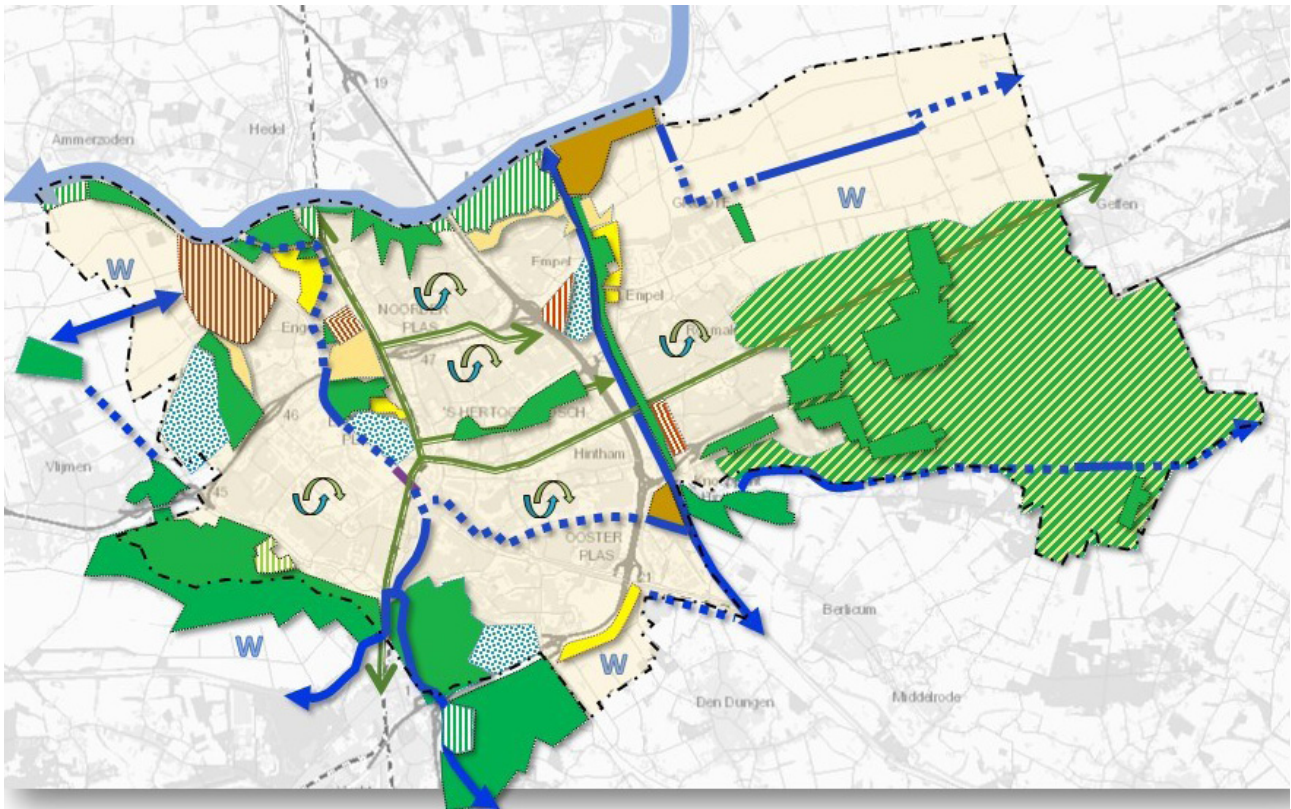
De realisatie van DGD is een continue en doorlopend proces. Het bestaat uit een breed scala van fysieke investeringen in nieuwe natuur tot het meeliften met gebiedsontwikkeling en van beheer tot en met community building. In de figuur 'Realisatie De Groene Delta' visualiseren we op hoofdlijnen de stand van zaken rondom natuur. Wat is er al gedaan; waar liggen de wensen of kansen?

Toelichting op de kaart

Met DGD 2 zetten wij weer een grote stap in het 'vergroten en verbinden' van het netwerk van groengebieden buiten de stad. Wij voegen binnen DGD 2 via het GOB nieuwe natuur ('gele gebieden') toe aan het bestaande natuur ('donkergroen op de kaart').

De ambitie is om in de toekomst nog enkele gebieden toe te voegen ('beige'). De realisatie ervan kan op vele manieren plaatsvinden. Denk aan een 'nieuwe ronde GOB', gebiedsontwikkeling (combinaties met andere functies) en of de inzet van 'natuurcompensatie' of 'herinvestering landschap'.

Tevens ligt er nog een opgave om het netwerk van 'ecologische verbindingzones' af te ronden. Een belangrijk deel is al klaar ('donkerblauwe ononderbroken lijn'). Er ligt nog een opgave om ook de rest van de EVZ's te realiseren ('blauwe stippellijn'). Wij beginnen met fase 1 van De StadsAa binnen DGD 2 als prioritaire EVZ.

Realisatie de Groene Delta

Na realisatie van de 'nieuwe natuur' ('geel en beige') en 'EVZ's' (blauwe stippellijn) is het beoogde 'fysieke natuurnetwerk' als onderdeel van het NNB binnen de gemeente 's-Hertogenbosch klaar. Let wel: het fysieke deel. Er liggen nog vele opgaven op het gebied van recreatie, gezondheid, energie, benutten van kansen voor gebiedsontwikkeling tot en met community building. De klus is in dat opzicht nooit af!

Legenda

- Gemeentegrens
- Natuur**
- Gerealiseerd (NNB en DGD)
- (Deels) nog te ontwikkelen NNB
- Nieuwe natuur via GOB en NNB
- Ambitie nieuwe natuur
- Ecologische verbinding zones (NNB en DGD)**
- Gerealiseerd
- Nog te ontwikkelen
- Overige natuur**
- Weidevogels
- Natuur in de stad
- Meekoppelkansen**
- Streek- en gebiedsontwikkeling
- Wonen, werken en RWZI
- Recreatie en sport
- Verontdiepen plas met specie/grond

5.2 Beheersaspecten

Areaal uitbreiding beheer

De gemeente 's-Hertogenbosch is verantwoordelijk voor het beheer van de nieuw aan te leggen natuur. In de gebieden zal natuurbeheer plaatsvinden maar ook aanvullende voorzieningen voor recreatie dienen onderhouden te worden.

In de subsidieregels van de provincie is in artikel "Subsidievereisten" vastgelegd dat het terrein tegen een marktconforme prijs wordt verworven of ontpacht en dat de subsidie-aanvrager, i.c. de gemeente, duurzaam natuur- en landschapsbeheer verricht of voldoende aannemelijk kan maken dat duurzaam natuur- en landschapsbeheer zal worden verricht. Hiermee is expliciet vastgelegd dat het toekomstig beheer bij de gemeente blijft en niet wordt ondergebracht bij de provincie Noord-Brabant.

Functiewijziging

Voor de 72 ha in de gemeente en in de EVZ StadsAa treedt een functiewijziging op. De functiewijziging betreft het omzetten van agrarisch gebied naar natuur. Voor 21 ha betreft het een functiewijziging van particuliere agrarische gronden naar gemeentelijke natuur en 51 ha. gemeentelijk agrarisch gebied naar natuur.

Voor de gebieden in de Diezemonding, Dungense Polder en het Kanaalpark zal een eigen landschapsbeheerplan worden opgesteld, gericht op de versterking en de instandhouding van het doeltype voor dat specifieke gebied. Voor het kanaalpark zal dat landschapsbeheer intensiever zijn dan voor de Dungense Polder. Wij rekenen op extra jaarlijkse beheerskosten. De schatting is dat over de 72 ha in onze gemeente als geheel gezien, jaarlijks tussen de € 500,-- en € 1000,-- per hectare per jaar aan beheer wordt uitgegeven. Dat komt neer op een totaalbedrag van € 72.000,-- jaarlijks.

Juist om deze kosten te beheersen zullen wij zoeken naar slimme beheersoplossingen in samenwerking met derden zoals SBB/NM/particulieren. En als het even kan streven wij naar kostenneutraal landschapsbeheer via "verdienmodellen inclusief landschapsbeheer".

Strijdige belangen en ambities

Wij hebben in het kanaalpark ervaring opgedaan met de realisatie van onze ambities en het beheer van dit gebied. Wij constateren dat er soms sprake kan zijn van tegenstrijdige belangen tussen ambities en beheer. Daar waar wij extensief beheer willen toepassen vraagt de omgeving juist aan ons om meer intensief te beheren. Daarom willen wij voorafgaande aan de realisatie van de projecten, op het onderdeel van beheer, nadrukkelijk positie bepalen en communiceren op welke wijze wij uitvoering gaan geven aan het beheer.

5.3 Organisatie en samenwerking

Dit programma gaat over de projecten waar wij als gemeente zelf voor aan de lat staan. Wij kunnen aan de slag. Wij treden in het najaar van 2017 / begin 2018 weer verder in gesprek met de partners van DGD. Maar dan met het mandaat voor het gevraagde programma.

Het doel is namelijk te komen tot een regionaal programma met daarin gebundeld de projecten en activiteiten van alle partners. Wij zetten in op een nieuwe vorm van programma-financiering en als daar behoefte aan bestaat bij de partners, weer een regierol rol bij de gemeente 's-Hertogenbosch. Wij treden over de kansen voor programmafinanciering in gesprek met de provincie Noord-Brabant. Zij is en blijft de belangrijkste partij die programmafinanciering mogelijk maakt. Ook andere subsidies en financieringsvormen betrekken wij voor het financieren van het programma.

DGD 1 2008 – 2011 kende een heldere organisatiestructuur met een Stuurgroep, ondersteunende werkgroepen en een regierol vanuit de gemeente 's-Hertogenbosch. Voor DGD 2 bepalen wij de organisatie in overleg met de partners. Bij de partners bestaat de wens om op regionaal niveau zowel bestuurlijk als op het niveau van medewerkers weer een vorm van samenwerking te hebben. Gedacht wordt aan een bestuurlijk en ambtelijk platform waar strategische agendering, kennis delen, afstemmen tussen projecten en ontwikkelingen en de voortgang aan de orde zijn. De exacte vorm is nog niet bepaald. De behoefte gaat verder dan het gezamenlijk maken en uitvoeren van een projectenprogramma. Ook beheer, handhaving, communicatie en samenwerken met derden zijn onderwerpen die gezamenlijk opgepakt kunnen worden.

Samen optrekken in de regio

Wij zien de Groene Delta als de belangrijkste vorm van samenwerking geredeneerd vanuit de stad in haar groene omgeving. Daarnaast participeren wij in meer streeknetwerken. Binnen de streeknetwerken positioneren wij de Groene Delta. Daarnaast werken wij samen wanneer dit kansen geeft, bijvoorbeeld bij grensoverschrijdende projecten of om financiering te verkrijgen.

Het Groene Woud is het gebied dat ligt in de stedendriehoek 's-Hertogenbosch, Tilburg, Eindhoven. Het is uitgeroepen tot nationaal landschap. De samenwerking is gericht de versterking van het landschap, en het ontwikkelen van de lokale, groene economie. Een belangrijk thema hierin is de relatie stad – land.

Met de B5, (Tilburg, Eindhoven, Helmond, Waalwijk en 's-Hertogenbosch) wordt inhoudelijk samengewerkt in het GOB bod. Hierbij wordt ook kennis uitgewisseld over de realisatie van het natuurnetwerk.

Binnen AgriFood Capital wordt eveneens kennis uitgewisseld tussen de verschillende streeknetwerken. De Gebiedsontwikkeling Oostelijke Langstraat is een gebiedsgerichte samenwerking voor het gebied rond de A59 tussen 's-Hertogenbosch en Waalwijk met een sterke groene component. Beide programma's zullen op elkaar moeten aansluiten waarvoor afstemming plaats vindt.

Wij zijn als gemeente trekker en eerst verantwoordelijke voor Hooge Heide, Kanaalpark, Diezemonding, Dungen Polder en 'Natuur in de stad'. Daarnaast zijn wij samen met partners in De Heinis, de StadsAa en rondom het Meer van Engelen. Voor Het Bossche Broek, Gement en Moerputten zijn dat primair andere partners en is de gemeente betrokken.

5.4 **Communicatie en educatie**

Wij zien een grote kwaliteit in een groene stad in een aantrekkelijke groene omgeving. Om nu en in de toekomst voldoende mensen mee te krijgen hierin willen wij deze kwaliteit ook uitdragen. We willen bewoners trots laten zijn op hun woonomgeving en ze optimaal gebruik laten maken van de mogelijkheden. Onderstaande acties zullen de komende tijd hiervoor worden uitgevoerd:

- Het betrekken van lokale belangenpartijen bij de verdere uitwerking van het Groene Delta programma en de projecten;
- Voor natuur in de stad, de Hooge Heide, Diezemonding, Kanaalpark en de Dungen Polder is de gemeente 's-Hertogenbosch eerste aanspreekpunt. Hier organiseren wij de informatievoorziening en zijn wij beschikbaar voor derden.
- Er worden lezingen, excursies georganiseerd. Via de media wordt informatie verspreid over de gebieden. Naast communicatie rond projecten zal het in beeld brengen van de gebruiksmogelijkheden door bewoners meer aandacht krijgen.
- Samenwerking met partners zal er toe leiden dat ook anderen informatie aanleveren. Dit zal gebundeld worden in het Groene Delta verband.
- Aansluiten bij specifieke projectcommunicatie; bv groenste transferium; aanleg wadi's en andere groene hemelwatervoorzieningen, waterbewustzijn, groene daken, ruimtelijke projecten.
- Het beleidsmatig profileren en positioneren van De Groene Delta in regionaal verband
- De Groene Delta inzetten voor Educatie. Stimuleren van projecten als natuurspelen, groene schoolpleinen, educatieroutes etc.
- Derden het Groene Delta verhaal laten benutten, bijvoorbeeld recreatieondernemers die 's-Hertogenbosch Otterstad promoten.
- Samenwerken op en communiceren over de verschillende thema's van De groene Delta
- Vindbaarheid van de Groene Delta op internet en sociale media vergroten.

